

*Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријат Шурасынын
ғарары илә чап олунур*

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АХМЕДБЕК ДЖАВАНШИР

О ПОЛИТИЧЕСКОМ
СУЩЕСТВОВАНИИ
КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА

(с 1747 по 1805 год)

АЗƏРБАЙҘАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ

ƏHMƏDBƏJ ҘАВАНШИР

ГАРАБАҘ ХАНЛЫҘЫНЫН
СИЈАСИ ВƏЗИЈƏТИНƏ
ДАИР

(1747-чи илдən 1805-чи илə гədər)

63.3(А30)5

412

94741

1990

АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
1990 год

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку—1961

АзəрбајҘан ССР Елмлəр Академијасы Нəшријаты
Баку—1961

АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИЗДАТЕЛЬСТВО

ӘНМӘДБӘЈ ЧАВАНШИРИН ТӘРЧҮМЕЈИ-НАЛЫ

Гејдләр вә тәрчүмә
тарих елмләри намизәди
Ә. Б. Шүкүрзадәниндир

Редактору **М. Исмајылов**

Комментарии и перевод
кандидата исторических наук
Ә. Б. Шүкүрзаде

Редактор **М. Исмайлв**

Әһмәдбәј Чаваншир өлүмүндән бир аз әввәл өз тәрчүмеји-налыны јазмыш вә гызы һәмидә ханыма вермишди. Лакин, тәәссүф ки, бу әлјазмасыны нә Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәнин (Молла Нәсрәддин)¹ шәхси архивиндән, нә дә Әһмәдбәјин кағызлары арасындан тапмаг бизә мүјәссәр олмады. Еһтимал ки, бу сәнәд һәмидә ханым Тбилисидә көчүб кедәндән сонра вә ја 1905—1906-чы илләрдә Гарабағда баш верән һадисәләр заманы мәнв олмушдур.

«Ријазүл-ашигејн» китабынын мүәллифи Мәһәммәдаға Мүчтәһидзадә Гарабағ шаирләринин ше'рләрини вә гыса тәрчүмеји-наларыны јазаркән Әһмәдбәј һаггында чоһ аз данышыр вә онун ше'рләр мәчмуәсиндән анчаг бир бејт мисал кәтирир². Һалбуки Мүчтәһидзадә Әһмәдбәј һаггында мүфәссәл мә'лумат верә биләрди, чүнки о, һәм мүәллифлә, һәм дә онун савадлы гызы илә шәхсән таныш иди.

Азәрбајҗан әдәбијјаты нүмунәләрини топлајанлардан бири олан Фирудинбәј Көчәрли «Асари Әһмәдбәј Чаваншир» әсәринин мүгәддимәсиндә³ чапа һазырламагда олдуғу «Азәрбајҗан түркләринин әдәбијјаты» китабында Әһмәдбәјин һәјаты вә фәалијјәти һаггында мүфәссәл мә'лумат верәчәјини вә'д

¹ Әһмәдбәј Чаванширин гызы һәмидә ханым Тбилисидә Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә илә таныш олмуш вә бир аздан сонра да она әрә кетмишди. Һәмидә ханым 1955-чи ил февралын 8-дә Бақы шәһәриндә вәфат стмишдир.

² О бағда ки, битирди һәмишә лалә вә күл,
Сәбәб нә олду белә хар-зар олду көнүл.

Бах: Мәһәммәдаға Мүчтәһидзадә. «Ријазүл-ашигејн», Истамбул, һичри 1328, сәһ. 248.

³ Асари Әһмәдбәј Чаваншир, Тифлис, 1906, сәһ. 8.

етмиш, лакин бу 4 чилдлик¹ тэдгигатында онун һаггында бир кәлмә дә олсун данышмамышды. Буна бахмајараг, башга мү-эллифләрә нисбәтән, Фирудин Көчәрли Әһмәдбәј һаггында аз-чох дәјәрли мә'лумат верә билмишдир.

Әһмәдбәј Чаваншир 1828-чи ил мартын 2-дә кечмиш Шу-ша гәзасынын Кәбирли һаһијәсиндәки Кәһризли кәндиндә анадан олмушдур. Гарабағ маһалынын камерал сијаһысын-дан мә'лум олур ки, Әһмәдбәјин атасы Чәфәргулубәјин хүсу-си маликанәси олан Кәһризли² кәнди дөвләтә мөхсус бүтүн верки вә мүкәлләфијјәтләрдән азад едилмишди.

Мәһрәлибәјин һәвәси вә Мәһәмәдбәјин оғлу олан Чәфәр-гулубәј Гарабағ ханәданына мәнсуб бүтүн имтијаз вә күзәшт-ләрдән истифадә етмәк һүгугуна малик иди. Әһмәдбәјин икинчи бабасы Мәһрәлибәј Гарабағлы Ибраһимханын доғма гардашы вә һәм дә ханлыға саһиб олмагда онун горхулу рә-гиби иди.

Гарабағ ханлыгы уғрунда феодал мүһарибәләринин тәф-силатына кечмәдән әввәл Ибраһимханын һансы шәраитдә һа-кимијјәт башына кәлмәси вә онун гардашы Мәһрәлибәјин вәтәндән дәрбәдәр дүшмәси һаггында ғыса мә'лумат верәк.

Пәһнаһхан Гарабағдан Иран һакими Кәримхан Зәнди (1750—1779) јанына кетмәздән әввәл Гарабағын идарә олу-масыны кичик оғлу Мәһрәлибәјә тапшырыр, бөјүк оғлу Иб-раһимхәлил ағаны исә өзү илә бирликдә шаһын тәләби үзрә Шираза апарыр. Пәһнаһхан Ширазда шаһын игәмәткаһында оларкән Мәһрәлибәјин Гарабағда һакимијјәти әлә кечирмәк истәмәси һаггында бә'зи хәбәрләр алыр. Мәркәзләшмиш дөв-ләт јаратмаға чалышан Пәһнаһхан өлүмүндән сонра ханлыгын парчаланмасындан еһтијат едирди. Буна көрә дә о, Гарабағ ханлыгыны идарә етмәк үчүн Кәримхан Зәнддән, формал дә олса, бир фәрман алыр. Ибраһимхәлил аға Кәримхандан ал-дығы фәрманла³ Шушаја кәлмиш, лакин Мәһрәлибәј тәрә-финдән јахшы гаршыланмадығы үчүн атасыны көзләмәји гә-рара алыр.

¹ Ф. Көчәрли тәрәфиндән топланмыш Азәрбајчан шаирләринин ше'р мәчмуәләри вә тәрчүмеји-һаллары «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи мате-риаллары» башлығы алтында 4 чилддә, мүәллифин өлүмүндән беш ил сонра, 1925-чи илдә Азәрб. ССР Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

² «Кәһризли—Мәһәмәдбәјин оғлу Чәфәргулубәјин хүсу-си маликанә-сидир. 9 түстүдән ибарәтдир. Верки вә мүкәлләфијјәт вермир» Бах: Ка-меральное описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. Моги-левским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1866, сәһ. 40.

³ А. Бакыханов. Гюлистан-Ирам, Бақы, 1926, сәһ. 130; Мирзә Адыкөзәлбәј. Гарабағнамә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бақы, 1950, сәһ. 75.

Пәһнаһхан һеч бир вәсијјәт етмәдән 1759-чу илин јајында Шираз шәһәриндә гәфләтән вәфат едир. Пәһнаһханын өлүм хәбәрини ешидән һәр ики гардаш Гарабағда һакимијјәт уғ-рунда ганлы мүһарибәјә һазырлашыр.

Ибраһимхәлил аға шаһын фәрманына әса-сланараг өзүнү Гарабағ ханлығынын гануни вариси һесаб едирди. Мәһрәли-бәј исә өз јахын адамларына архаланараг һакимијјәт башын-да галмағы гәт етмиш вә гоншу ханлыгларда өзүнә мүттә-фиг ахтармаға башламышды. һәр ики гардаш өз башына си-лаһлы дәстәләр топлајараг бир-биринин тәрәфдарларыны ғы-рыр, гоншу ханлыгларла һәрби иттифаглар бағлајыр, өз мәг-сәдләринә чатмаг үчүн даһа күчлү феодалларла гонмулуг мүнасибәти јарадырдылар. Узун вә ганлы чарпышмалардан сонра Ибраһимхәлил аға Дағыстан һакими Үммәхандан күч-лү көмәк алараг гардашыны сыхышдырыр вә өзүнү Гараба-ғын ханы е'лан едир (Ибраһимхәлил аға сонралар Үммәха-нин ғызы илә евләнмишдир). Бу һадисә 1760-чы илдә олмуш-ду. Бу вахтдан е'тибарән Ибраһимхәлил ағанын ады рәсми сәнәдләрдә «хан» (Ибраһимхан) вә «Гарабағын һакими»¹ кими чәкилир. Мәһрәлибәј исә Гарабағы тәрк етмәјә вә Иб-раһимхана дүшмән мүттәфигләр ахтармаға мәчбур олур. Өлкәнин һакимијјәт уғрунда бири-бири илә узун-узады ганлы мүһарибәләр апаран мүстәгил вә јарыммүстәгил хырда фео-дал ханлыгларла парчаландығы бир дөврдә белә бир мүттә-фиги тапмаг чәтин дејилди.

Азәрбајчан торпагларыны бирләшдирмәјә чалышан Губа-лы Фәтәлихан (1736—1786) Гарабағлы Ибраһимханы өзүнүн ән горхулу дүшмәни һесаб едирди. Өз мәгсәдинә чатмаға ча-лышан Мәһрәлибәј үч дәфә Гарабағ ханлығынын мәркәзи олан Шушаја һүчүм едиб Агдама гәдәр кәлән, лакин һеч бир нәтичә әлдә едә билмәјәрәк кери гајыдан Фәтәлиханла јахын-лашмышды. Мәһрәлибәј Губалы Фәтәлиханын бүтүн һәрби сәфәрләриндә фәал иштирак етмишди. Буна көрә дә Фәтәли-ханын дүшмәнләри, ејни заманда, Мәһрәлибәјин дә дүшмән-ләри һесаб олунурду.

Һәлә 1767-чи илдә Шамаһы ханлығынын һакимләри Мә-һәмәд Сәидхан вә Ағасыхан гардашлары губалы Фәтәли-хан тәрәфиндән Шамаһыдан говулмушдулар. Бундан бир гә-дәр сонра онлар Шамаһыны кери гајтармаг мәгсәди илә кеч-миш дүшмәнләри олан шәкили Мәһәмәд Һүсәјнханла итти-фаг бағлајырлар. Лакин Фәтәлихан онлары икинчи дәфә мәг-луб едир. Мәһәмәд Һүсәјнхан Нухаја гачыр, Ағасыхан исә Күр саһилиндә Қатавән кәндиндә кизләнир.

¹ П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа 1722 по 1803 г., II һиссә, СПб, 1869, сәһ. 430.

Бу һадисэдән сонра Мәһәммәд Сәидханын оғланлары Гарабағлы Ибраһимхана пәнаһ кәтирдиләр: Лакин феодал ара мұһарибәләри бунунла гуртармады. 1779-чу илдә Чәләбиханын оғлу Әбдүлгәдирхан гәфләтән Нуханы ишғал едәрәк Мәһәммәд һүсәйнханы өлдүрдү. Онун оғлу Мәһәммәд һәсәнхан исе Ибраһимханын янында кизләнмәжә мәчбур олду.

1784-чу илдә Фәтәлиханла Әбдүлгәдирханын Гарабағ ханлығы үзәринә һәрби сәфәри илә мұһарибә женидән гызышды. Бу заман Ибраһимханын азад етдији Мәһәммәд һәсәнхан Нуханы ишғал едәрәк, Әбдүлгәдирханы вә онун једди оғлуну өлдүрдү. Мәһәммәд һәсәнхан, Ағасыхан вә Мәһәммәд Сәидхан өз араларында иттифаг бағлајараг Фәтәлихана гаршы чыхдылар. 1785-чи илдә Фәтәлиханын онларла апардыгы мұһарибәнин гызгын вахтында Мәһрәлибәј Фәтәлиханын хүсуси тапшырығыны јеринә јетирмәк үчүн Бақыдан гајыдаркән јолда шамахылы Ағасыханын оғлу Әһмәдбәј тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Мәһрәлибәјин өлүмүндән сонра мұһарибәни онун оғлу Мәһәммәдбәј давам етдирди. Бу вахтлар, јә'ни 1785-чи илдә тәҗрибән 23 јашында олан Мәһәммәдбәј һаггында нарратив мәнбәләр, демәк олар ки, һеч бир мә'лумат вермир. О, өз ушағлығыны Ибраһимхана дүшмән мүнәсибәт бәсләјән јахын гәһумларынын јанында кечирмишди. Ибраһимханын дүшмәнләри Мәһәммәдбәјин шәхсиндә өз мәнәфеләрини әкс етдирән бир һакими көрүрдүләр. Буна көрә дә онлар Мәһәммәдбәјдән бәрк јапышмышдылар. Лакин о вахтлар Ибраһимханы һакимијјәтдән салмаг вә ону Мәһәммәдбәјлә әвәз етмәк чох да асан дејилди; буна көрә дә мұхалифәт әлверишли шәраит көзләјирди.

Дәһшәтли 1797-чи ил јахынлашырды. Ағамәһәммәд шаһын дәстәләри Гарабаға сохулмушду. Ачлыг вә гытлыг бүтүн өлкәни бүрүмүшдү. Талан олунмуш кәндлиләр күтләви сурәтдә өз јурдларыны тәрк едирдиләр. Ибраһимхан өз јахын адамлары илә Чар-Бәләкана гачмышды. Һеч бир мұғавимәтә раст кәлмәјән Ағамәһәммәд шаһ Шушаја дахил олду. Лакин о, 8 күн сонра өлдүрүлдү.

Бә'зи мұәллифләр кәстәрирләр ки, Ағамәһәммәд шаһ Шуханы аландан сонра Мәһәммәдбәји, Ибраһимханын гәддар дүшмәни олдуғу үчүн, Гарабаға һаким тә'јин етмишди. Мәтәбәр мәнбәләр бу еһтималы тәсдиг етмир. П. Г. Бутков кәстәрир ки, шаһ Гачар «Азәрбајчан ханларынын кизли мәсләһәти илә өлдүрүлмүшдүр»¹. Ола билсин ки, бу суй-гәсдин иштиракчыларындан бири дә, Әһмәдбәј Чаванширин дедији кими, Мәһәммәдбәј олмушдур. Бу еһтимал һәгигәтә даһа чох

јахындыр. Белә ки, Мәһәммәдбәј харичи ишғалчылара гаршы мұбаризәјә галхмыш вә һәтта шаһын кәсилмиш башыны әмиси Ибраһимхана кәндәрмишди. Ишғалчылар говулдугдан сонра исе о, Ибраһимханын Шушада олмамасындан истифадә едиб, һакимијјәти әлә кечирмиш вә өзүнү Гарабағын һакими е'лан етмишди. Мәһәммәдбәј һакимијјәти өз әлиндә сахламаг үчүн әмисинин тәрәфдарларыны мәһв етмәјә башлады. Азәрбајчанын көркәмли шаири вә дәвләт хадими Молла Пәнаһ Вагиф вә онун оғлу да бу нијјәтин гурбаны олду.

Мәһәммәдбәј һакимијјәт башында чох гала билмәди. Ибраһимхан Шушаја гајытдыгдан сонра о, Мәһәммәд һәсәнхана пәнаһ апарараг Шәки ханлығына кетди. Шәки ханы Мәһәммәдбәји алдадараг һәбс етди вә Ширван ханы Мустафакана кәндәрди. Мустафакан Мәһәммәдбәјдән атасынын вә гардашынын интигамыны алмаг арзусунда иди. 1797-чи илин сонунда Мәһәммәдбәј Шамахы јахынлығында Мустафакан тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Мәһәммәдбәјин оғлу Чәфәргулубәј Гарабағ ханлығы тарихиндә һеч бир рол ојнамамышдыр. О, өзүнүн хүсуси кәнди олан Кәһризлидә отураараг, башга бәјләр кими, өз маликанәсини идарә едирди. Чәфәргулубәј өз әмиси Әсәдбәјин Зәһраханын адлы гызы илә евләнмиш вә бу издивачдан 1828-чи ил мартын 2-дә Әһмәдбәј анадан олмушдур.

Әһмәдбәј илк тәһсилини Кәһризли кәндиндә алмыш вә бурада анчаг ана дилини өјрәнмишди. Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәсиндән сонрақы илк дөврләрдә маариф системиндә һеч бир дәјишиклик олмамышды. Шәһәрләрдә мәдрәсә, кәндләрдә исе моллаханалар галмагда давам едирди. Әһмәдбәј 15 јашына гәдәр моллаханада охумушдур.

Бу дөврдә чар һөкүмәти Азәрбајчанда вә бүтүн Загафғазияда бир сыра ислаһатлар кечирмәјә мәчбур олду. Өлкәдә сијаси пәрәкәндәлијә сон гојмагда мұәјјән рол ојнамыш олан комендант үсул-идарәси артыг өз дөврүнү кечирмишди.

XIX әсрин 40-чы илләриндә верилән инзибати вә мәнкәмә ислаһатлары, комендантлыг системинин ләғв олунмасы вә нәһајәт, Русијада һөкм сүрән ганун-гајдаларын Азәрбајчанда тәтбиги јерли феодалларын әксәријјәти арасында наразылығы сәбәб олду. Бу наразы бәјләр вә ағалар өз шәхси мәнәфеләри үчүн һәтта өлкәдә кенишләнмәкдә олан кәндли һәрәкатындан да истифадә етмәјә чәһд едирдиләр. Чаризмин јерләрдә ичтимаи дајағы сарсымаға башламышды. Һалбуки бу дөврдә ајры-ајры халг чыхышларыны боғмаг үчүн чар һөкүмәтинә е'тибарлы ичтимаи истинад лазым иди. Она көрә дә һөкүмәт јерли феодаллара гаршы өз мүнәсибәтини дәјишдирмәли олду. Јерләрдә ичтимаи истинад јаратмаг үчүн јерли

¹ П. Г. Бутков. Кәстәрилән әсәри, II һиссә, сәһ. 430.

бәйләрдән вә ағалардан е'тибарлы адамларын сечилмәси вә истәнилән тәдбирләрин онларын көмәжи илә һәјата кечирилмәси гәрәра алынды. Бүтүн бу тәдбирләр һаким синифләр үчүн габагчыл рус мэдәнијјәти илә таныш олмаға әлверишли шәраит жаратды. Еһтимал ки, Әһмәдбәјин аиләси дә вәзијјәти нәзәрә алмыш вә ону рус дилини өјрәнмәк үчүн рус мәктәбинә дүзәлтмәји мәсләһәт көрмүшдү.

1843-чү илдә Гарабағлы Мейдигулуханын хаһишинә көрә, чар I Николај Әһмәдбәји Петербурга тәләб едир вә ону дәвләт һесабына Павлов кадет корпусуна гәбул етдирир. О вахтлар Павлов мәктәбинә јалныз дворјан ушағларыны гәбул едирдиләр. Издиһамлы Петербург мүһитинә дүшән Әһмәдбәј Чаваншир рус дилини өјрәнмәјә чидди сәј көстәрир вә мәктубларындан көрүндүјү кими, бу дили мүкәммәл сурәтдә өјрәнә билир.

1848-чи илдә Әһмәдбәј Павлов корпусуну битириб Константи́н Никола́евич адына гусар алајына тәјин олунур вә 1854-чү илә гәдәр һәрби хидмәтдә галыр.

1853-чү илдә Крым мүһарибәси башланды. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчанын кениш халг күтләләринин һүсн-рәғбәти Русијанын тәрәфиндә иди. Гасымбәј Закирин оғлу Нәчәфгулубәј вә гардашы оғлу Искәндәрбәј көнүллү олараг чәһһәјә кетмишдиләр. Гафгаз чәһһәсиндә рус салдатлары илә чијинчијинә 2000 нәфәрә гәдәр азәрбајчанлы дөјүшүрдү. Әһмәдбәјин олдуғу Гусар алајы Севастопол алтында вурүшүрдү. Дөјүш мејданында көстәрдији икидлији вә гочағлыға көрә Әһмәдбәј орденлә тәлтиф едилмиш вә она штаб-ротмистр рүтбәси верилмишди. Лакин Әһмәдбәјә ордуда узун мүддәт хидмәт етмәк нәсиб олмады, чүнки о, һәлә 1850-чи илдә Әлибәј Султановла¹ иштирак етдији дуелдә голундан јараланмыш олдуғу үчүн 1854-чү илдә тамамилә һәрби гуллуғдан кетмәјә мәчбур олду.

1854-чү илдә Әһмәдбәј өз доғма кәнди олан Кәһризлијә кәләрәк бурада тәсәррүфат ишләри илә мәшғул олмаға башлајыр. Рус ордусундан исте'фаја чыхмыш вә Петербург тәһсили алмыш забит көһнә кәнддә јени гајдалар жаратмаг истәјирди. Буна көрә дә о, халг арасында «урус Әһмәдбәј» ләгәбини алмышды.

XIX әсрин 60-чы илләринин сонунда Әһмәдбәј Вәрәнд маһалынын мурову вәзифәсинә тәјин едилир; бу заман

¹ Әлибәј Ибраһим Султан оғлу Гарабағын көһнә бәј нәслиндәндир. Рус ордусу забити олараг бир чох дөјүшләрдә иштирак етмиш вә корнет рүтбәсиндә һәрби хидмәти битириб өз ата мүлкү олан Зәнкәзур гәзасындакы Бәхтијарлы кәндинә гајытмышды. Онун һаггында бах: 1870-чи ил апрелин 23-дә Шуша бәјлик комиссијасына верилән әризә «О признании рода их в бекском достоинстве, под фамилией Султанов», Азәрбајжан ССР Мәркәзи Дәвләт Тарих Архиви, фонд № 69, иш № 59.

о, һәм дә тахыл јерләрини суламаг үчүн Араздан арх чыхартмаг иши илә дә мәшғул олурду. Узун әзијјәтдән сонра Әһмәдбәј 8 верст узунлуғунда бир арх газдырыр вә ону Мил дүзүндәки гәдим Ковур архы илә бирләшдирир. Азәрбајчаны Русија сәнајесинин хаммал мәнбәјинә чевирмәјә чалышан чар һөкүмәти һеч бир вәсаит сәрф етмәдән јерләрдә суварма ишләрини јахшылашдырмаға вә беләликлә дә чохлу хаммал әлдә етмәјә чалышырды. Она көрә дә Гафгаз чанишинлији идарәси һәлә XIX әсрин 60-чы илләринин ахырларында Мил дүзүндәки суварма ишләрини гајдаја салмаг үчүн бир нечә дөфә хусуси комиссијалар көндәрмишди. Лакин тәркибиндә һәтта һолландијалы суварма мүтәхәссисләри дә олан бу комиссијалар һеч бир гәти тәдбир көрә билмәдиләр. Чүнки бу лајиһәләрин һәјата кечирилмәси «күлли мигдарда хәрч тәләб едирди»¹. Гарабағын јерли бәјләри дә Ковур архыны «...арх вә архын сувардығы бүтүн торпағларын 99 ил анчаг онларын истифадәсиндә»² галмасы шәрти илә бәрпа етмәк истәјирдиләр. Лакин онларын да чәһди һеч бир нәтичә вермәди. Нәһајәт, 1866-чы илдә Әһмәдбәј, Зәркар, Дилағарда, Јағлывәнд вә Шаһсәвән чамаатынын көмәји илә, чүз'и бир мәбләғлә вә һөкүмәтлә һеч бир формал әләгә жаратмадан һәмин архы газдырмаға башлады вә Араздан чыхарылан сују мәшһур Ковур архы илә бирләшдирмәк кими чәтин бир мәсәләни һәлл етди³.

Сонракы мәктублашмадан ајдын олур ки, һөкүмәт Әһмәдбәјин тәчрүбә вә тәшәббүсүнү нәзәрә алараг, көстәрилән каналы јенидән бәрпа етмәк үчүн даһа бир тәшәббүс көстәрди вә бу мәгсәдлә 1879-чу илдә хусуси бир комиссија Әһмәдбәјин иштиракы илә Мил дүзүнү јохлады. Комиссија Әһмәдбәјин вә мүһәндис Бехманын фикри илә разылашараг Ковур архыны бәрпа етмәји гәрәра алды. Бу мәгсәдлә 1881-чи илдә план лајиһәси һазырланды. Лакин бу лајиһә кағыз үзәриндә галды.

Суварма мәсәләси әтрафында кедән мәктублашмалар көстәрир ки, Әһмәдбәј су тәсәррүфаты саһәсиндә бөјүк тәчрүбәјә малик иди. Әһмәдбәјин өз мүлкүндә газдырдығы кәһризләр дә суварма саһәсиндә чалышан бир чох тәдгигатчыларын нәзәр-диггәтини чәлб етмишди.

1883-чү илдә Әһмәдбәјин гонағы олмуш мүһәндис Вејс фон-Вејссенгоф јазыр ки, «Гарабағ мүлкәдары Әһмәдбәј Чаваншир узун илләр боју апардығы мүшаһидәләрин нотичәләри вә газандығы тәчрүбә илә мәни таныш едәрәк, газдырды-

¹ В. Безменов. О канаве «Гоур-архи» и результатах попытки возобновления ее местными средствами, Газ. «Кавказ», № 21, 1871.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

ғы кәһриزلәрлә әтрафлы сурәтдә таныш олмаға мәнә имкан жаратды»¹.

XIX әсрин 70-чи илләриндә Әһмәдбәј һаким синиф нүмә-јәндәләриндән кимин һәгигәтән бәј силкинә мәнсуб олдуғуну мүйәјјән етмәк мөгсәди илә јарадылмыш Шуша бәј комиссија-сынын тәркибинә дахил олур. Бу комиссијанын фәалијјәти һаггында әтрафлы сурәтдә данышмадан, гејд етмәк лазымдыр ки, бәј вә ағаларын әксәријјәти верки вә мүкәлләфијјәтләр-дән азад олмағ үчүн сахта сәнәдләр (хан фәрманлары, тәли-гәләр вә с.) дүзәлдәрәк өзләринин бәј силкинә мәнсуб олдуғ-ларыны сүбүт етмәјә чалышырдылар. Лакин Әһмәдбәј бу сахтакарлыға гаршы мугавимәт кәстәриди ки, бу да комис-сија үзвләринин наразылығына сәбәб олурду. Она көрә дә Ф. Көчәрлинин кәстәрдији кими, Әһмәдбәјин дүшмәнләри ону һәбс етдириб, бир нечә вахт һәбсханада сахлатдырды-лар².

Әһмәдбәј өмрүнүн сон күнләрини Кәһризли кәндиндә ке-чирәрәк тарих вә әдәбијјата аид китаблары мütалиә едир, мүхтәлиф әсәрләр јазыр вә тәрчүмә илә мәшғул олурду.

Әһмәдбәј 1903-чү ил јанварын 9-да, 75 јашында икән вә-фат етмиш вә өз вәсијјәтинә көрә Кәһризли кәндиндә дәфи едилмишдир.

* *

Өз пешәси е'тибары илә Әһмәдбәј нә тарихчи, нә дә әдәбиј-јатчы иди. О, Петербургдакы Павлов корпусунда тәһсил ала-рағ рус ордусу забити кими империјанын мүхтәлиф шәһәрлә-рини кәзәрәк габагчыл рус мәдәнијјәти илә јахынлашмыш-ды. Шүбһә јохдур ки, о, Петербургда оларкән орада јашајан мәшһур шаир вә јазычыларла да таныш олмушду.

Әһмәдбәј Пушкини, Лермонтову, Жуковскини сеvir, рус шаирләринин әсәрләрини тәрчүмә едир, тарихи әсәрләр вә һәтта ше'рләр јазырды. Кәһризли кәндиндә онун зәнкин бир китабханасы да вар иди³. Әһмәдбәј Пушкинин «Балыгчы вә балыг» нағылыны, Лермонтовун «Мтсыри», «Бәһс», «Үч хур-ма ағачы», «Терекин совгаты», «Һачы Абрек», Жуковскинин «Јај ахшамы», «Јатмыш шаһзадә гыз» вә с. әсәрләрини Азәр-бајчан дилинә тәрчүмә етмишди⁴. Бунлардан башға, Әһмәдбәј

¹ Вейс фон-Вейссенгоф. Сведения о состоянии орошения на Кавказе по 1883 г., Тифлис, 1883, сәһ. 63.

² Ф. Көчәрли. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 7.

³ Һәмидә ханымын хатирәләри. Дәфтәр № 5, вәрәг 41, Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, инв. № 174.

⁴ Ф. Кочарли. Литература азербайджанских татар. Тифлис, 1903, сәһ. 30, 53.

«Кавказ» вә «Новые обозрения» гәзетләринә мүхтәлиф мөв-зуларда мөгаләләр дә јазырды. Әһмәдбәј һәмчинин ушағлар үчүн нәшр олунмуш мәнзүм бир әсәрин дә мүйәллифидир. О өләнән сонра һәмин әсәр «Асари-Әһмәдбәј Чаваншир» ад-ландырылмышдыр. Һәмидә ханым јазыр ки, «О, (Әһмәдбәј— Ш. Ә.) өлүмгабағы һәмин әсәрин ушағлар үчүн нәшр едил-мәсини мәнән хаһиш етмишди. Сензура һәмин китабын нәш-ринә ичәзә вермишди. Лакин атамн пулу олмадығындан әсәри чап едә билмәмишди. Мәнә «Гејрәт» мәтбәәси саһиби Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәјә мурачиәт етмәји мәсләһәт көрдүләр. Мән әлјазмасыны Мирзә Чәлилә верәрәк чап етмә-сини тәклиф етдим. О, әсәри охујуб бәјәндикдән сонра нәш-ринә башлады»¹. Тбилисидә «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олуан бу әсәрин чилдиндә Һәмидә ханымын хаһиши илә «Бу китабын сатылмасындан әлдә едилән кәлир мәрһум Әһмәдбәјин ады-на олан мүсәлман гыз мәктәбләринә мәхсүсдур» сөзләри ја-зылмышды.

«Асари-Әһмәдбәј Чаваншир» ше'ријјәт е'тибары илә мүйәл-лифи бир шаир кими характеризә етмир. Ше'р гајдаларына риәјәт едилмәјәрәк јазылмыш бу әсәрдә топланан «Севдимә-ли», «Ај вә күн», «Күч мәнәдир, күч мәнәдә», «Газы намаз үстәдир» вә башға бу кими доғгуз мәнзүм һекајәдә нәсиһә-тамиз сөзләрлә елатын һәјәт вә мәишәти тәсвир едилир.

Әһмәдбәјин башға бир көркәмли әсәри—4 чилдән ибарәт олан вә бизә кәлиб чатмајан «Түрк зәрб-мисаллар мәчмуәси»-дир. Бу мәчмуәнин мәзмуну һаггында Һәмидә ханым јазыр: «...әввәлчә Азәрбајчан зәрб-мисалы јазылмыш, онун гаршы-сында исә бу зәрб-мисала охшар олан рус мисалы (Далын әсәриндән) јазылмышды. Әсәр чапа һазыр иди»².

Әһмәдбәјин бүтүн әсәрләриндән бизим үчүн ән мүйәһүм ола-ны 1883-чү илдә Шушада јазылмыш «1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр Гарабағ ханлығынын сијәси вәзијјәтинә даир» ад-лы әсәрдир. Бу әсәр илк дәфә 1884-чү илдә Тифлиسدә³, сонра исә 1901-чи илдә Шушада нәшр олунмушдур. Бу дөврдә јаша-мыш Азәрбајчан тарихчиләринин (Мирзә Јусиф Нерсесов, Рзагулубәј Мирзә Чамал оғлу, Мир Мехди Хәзани, Һәсәнаға-хан Гарадағи, Һәсән Әфәнди Әлгәдәри вә башгалары) әсәрлә-ри бир гајда оларағ компелјатив характер дашымагла јерли хроника шәклиндә јазылырды. Әһмәдбәјин әсәри дә, демәк олар ки, о дөврүн хронистләриндән фәргләнмир. Мүйәллиф өзү е'тираф едир ки, бу очеркин јазылмасында онун истифадә

¹ Һәмидә ханымын хатирәләри. Дәфтәр № 1, вәрәг 2, 4; дәфтәр № 2, вәрәг 16.

² Һәмидә ханымын хатирәләри. Дәфтәр № 6, вәрәг 52.

³ «Кавказ» гәзети, 1884-чү ил, № 139.

етдији эсас мәнбэләр Мирзә Чамалын, Мирзә Адыкөзәлин вә Ахунд Мир Мейдинин жазылары, һабелә мұхтәлиф тајфа вә гәбилгәләр һаггында рәвәјәтләр олмушдур. Китабын ахырында мұәллиф «Загафгазье от 1803 по 1806 г.» адлы әсәрин мұәллифи олан Н. Дубровинин дә адыны чәкир.

Әһмәдбәјин өзүндән әввәлки мұәллифләрдән үстүнлүјү бундан ибарәтдир ки, о, зәнкин китабханаја малик олдуғундан рус тарихчиләринин әсәрләриндән истифадә едә билмишди. Чәсарәтлә демәк олар ки, рус халгынын мүтәрәгги, демократик фикирләри Әһмәдбәјин дүнјакөрүшүнә мүсбәт тәсир кәстәрмишди.

Һаггында данышылан әсәри јазаркән Әһмәдбәјин 55 јашы вар иди. Бу дөвр 1870-чи ил кәндли ислаһатындан сонра Азәрбајчан кәндиндә капиталист вә әмтәә-пул мұнасибәтләринин инкишафы, музду әмәјин тәдричән кәнд тәсәррүфатынын бүтүн саһәләринә дахил олмасы, феодал торпаг мұлкијјәтинин дағылмаға башламасы дөврү иди. Кәнд һәјатында баш верән бүтүн бу дәјишикликләр Әһмәдбәјә вә онун әсәринә мұәјјән тәсир кәстәрмәјә билмәзди. Она көрә дә «Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир» әсәрә диггәтлә вә ејни заманда тәнгиди сурәтдә јанашмаг лазымдыр.

Әһмәдбәј Надир шаһын фәалијјәтинә мәнфи мұнасибәт бәсләјирди. О, өлкәнин сијаси вәзијјәтини дүзкүн характеризә едәрәк јазыр ки, Надир шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра өлкә бир-биринә дүшмән олан бир чох ханлығара парчаланмышды. Әһмәдбәј Пәнаһханы идеализә едәрәк, онун фәалијјәтинә мүсбәт мұнасибәт бәсләјир; ону икид вә гочаг бир дөвләт хадими һесаб едәрәк, һәтта Чинкиз хан нәсли илә мұгајисә едир. Бунунла белә, о, сәһв едәрәк јазыр ки, Адил шаһ рәсми фәрманла Пәнаһханы Гарабағ ханлығына һаким тәјин етмишди. Лакин Зәнд сүләләсинин тарихнәвиси Мәһәммәд Садыг јазыр ки, «Пәнаһхан һәтта номинал һалда белә Иран дөвләтинин онун үзәринә һакимијјәтини гәбул етмәмишди»¹.

Мұәллиф өз икинчи бабасы Мейрәлибәјә дәрин мәнәббәт һисси илә јанашыр. Онун фикринчә, Мейрәлибәј әлиндә шаһ фәрманы олдуғу үчүн мүтләг һакимијјәт башында галмалы иди. Әһмәдбәјин икинчи бабасы Мейрәлибәјә вә хүсусән бабасы Мәһәммәдбәјә бу чүр биртәрәфли јанашмасы ондан ирәли кәлир ки, вахты илә хан нәслиндән олан мұәллиф, һакимијјәтин Ибраһимханын әлине кечмәси илә әлагәдар олараг, бәј зүмрәсинә дүшүр вә Ибраһимханын вәрәсәләринин истифадә етдији күзәштләрдән мәнһрум олмушду. Она көрә дә о,

Мәһәммәдбәји Короғлуја бәнзәр «әфсанәви» бир гәһрәман кими тәрифләјир вә белә бир нәтичәјә кәлир ки, Ибраһимхан өзүнүн јүксәлмәси илә анчаг Мәһәммәдбәјин гәһрәманлығына миннәтдардыр. Әһмәдбәј сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, «халгы һәдсиз тәләбләри илә тагәтдән салан Ибраһимхан өз дөврүнү кечирмишди вә мәмләкәти идарә етмәк үчүн даһа зирәк бир һаким лазым иди». Әһмәдбәјин фикринчә, белә бир һаким онун бабасы Мәһәммәдбәј олмалы иди.

Әһмәдбәј үчүн мүсбәт адамлардан бири дә һәр аддымда Мәһәммәдбәјин мұдафиәчиси олуб, сонралар Русијаја мејл кәстәрән група рәһбәрлик едән ханын оглу Мәһәммәдһәсән ағадыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Ибраһимханын сарајында ики дүшмән групун олмасы һаггында бизә Әһмәдбәјдән башга һеч кәс мәлумат вермир. Мұәллиф бу ики груп арасындакы зиддијјәтдән данышаркән Русијаја мејл едәнләрин Иран тәрәфдарларына галиб кәлдијини севинчлә гејд едир.

Әһмәдбәјин әсәриндә Аға Мәһәммәд шаһын Гарабаға һүчумунун тәсвиринә бөјүк јер верилир. Мұәллиф Иран шаһынын шәхсијјәтинә нифрәтлә јанашыр вә ишғалчыларын таланчы һүчумларыны бөјүк гәзәб һисси илә тәсвир едир. О јазыр ки, һүчумлар нәтичәсиндә әһали дөзүлмәз ачыг чәкмиш, өлкә харабазарлығы чеврилмишди. Елә бурадача Әһмәдбәј тәләсик гејд едир ки, шаһ Гачарын өлдүрүлмәсиндә тәкчә Мәһәммәдбәј бөјүк хидмәт кәстәрмишдир.

Әһмәдбәј Гарабағын тарихини 1805-чи илә гәдәр, јәни Ибраһимханын Күрәкчај саһилиндә Сисјановла көрүшүнә гәдәр давам етдирмишдир. Мәлум олдуғу үзрә, һәмин јердә Гарабағ ханы рус императорунун садиг тәбәәси олачағына анд ичмишди. Бунунла да мұәллиф Гарабағ һаггындакы тәсвирини битирир.

«Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир» адлы бу әсәр фактларын чохлуғу вә онларын изаһы етибары илә Гарабағ тарихини өјрәнмәк үчүн бир вәсаит кими гәбул едилә биләр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн јерли хронистләрә хас олан нөгсанлара бахмајараг, Әһмәдбәјин бу гијмәтли әсәринин дәјәрини азалтмаг дүзкүн олмазды. Әкәр о дөврдә Азәрбајчан тарихинин кифәјәт гәдәр өјрәнилмәмәсини вә тарихи биликләрин зәиф инкишаф етмиш олдуғуну нәзәрә алсаг, Әһмәдбәјин 1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр Гарабағын сијаси тарихини тәсвир едән белә бир әсәри јазмагла кәстәрдији тәшәббүсүн әһәмијјәти ајдын олар.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Тарих Институ-ту, Әһмәдбәј Чаванширин «1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир» адлы әсәринин

¹ Мәһәммәд Садыг Нами. Тарихи гитигушај, Теһран, һичри 1317, сәһ. 105.

рус дилиндә чапдан чыхмасындан ярим әсрдән артыг бир мүддәт кечдијини нәзәрә алыб, һәмин әсәри, азербайҗанча тәрчүмәси илә бирликдә јенидән нәшр едәрәк, кениш охучу күтләләринә тәгдим едир.

Ә. Б. Шүкүрзадә

I

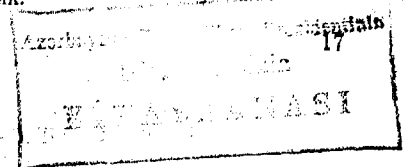
Тарихи сәнәдләр вә бунлара мұвафиг олан халг рәвајәтләри¹ көстәрир ки, истәр Загафгазија вә истәрсә дә Иран әсләр боју халгларын бир јердән башга јерә көчүрүлмәси вә арасыкәсилмәз тогушмалар нәтичәсиндә, бу јерләрин мүтләг һакими олан Надир шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра, бирбиринә дүшмән олан бир чох мүстәгил ханлыглар парчаланды. Бу заман саһибсиз галмыш тахт-тачы әлә кечирмәк иддиасында олан бир чох адамлар мејдана чыхмышды. Лакин әксәријјәт онларын һеч биринә тәрәфдар олмамыш вә нәтичәдә һәр бир хан бүтүн гүввәси илә зәиф гоншулары өзүнә табе етмәјә вә сонра да Иранын шан-шөвкәтли тахт-тачыны әлә кечирмәјә чалышырды.

Дөвләт вә һөкмранлыг уғрунда кедән бу мұбаризә Надир шаһын вәфатындан башлајараг кечән әсрин ахырларына гәдәр [1] давам етмиш вә нәһајәт, рус һөкүмәтинин Загафгазијанын сијаси ишләринә гарышмасына сәбәб олмушдур. Охучунун сонрадан көрәчәји кими, Гарабағын индики ханәданындан оланларын кечмиш бабалары бу мұбаризәдә әһәмијјәтли рол ојнамышлар.

Кечән әсрин 40-чы илләриндә Надир шаһ түркләри Загафгазијадан говараг бу өлкәни өзүнә табе етди. Лакин о, Дағыстаны фәтһ едә билмәди. Надир шаһын үсул-идарәсиндән наразы олан Загафгазијанын көчәри гәбиләләринин нүфузлу адамлары онлара рәғбәт бәсләјән ләзкиләрә пәнаһ кәтирир вә онларла бирликдә өлкәдә гарышыглыг төрәдирдиләр. Буна көрә дә Надир Гарабағын көчәри тајфаларыны елли-обалы Хорасан валилијинин Сәрәхс маһалына көчүрдү.

¹ Бу очерк бизим тәрәфимиздән, Мирзә Чамалын [2], Мирзә Адыкөзәлин [3] вә ахунд Мир Мейдинин [4] јазылары, һабелә шаһидләрин данышыглары, мүхтәлиф тајфа вә гәбиләләрин рәвајәтләри әсасында тәртиб едилмишдир. Өз бабаларынын рәвајәтләрини атасындан, Тәбризин кечмиш һакими Әсәдуллабәјдән өјрәниб, бизә мәлумат верән 80 јашлы Нәчәфгулубәјә өз миннәтдарлыгымызы билдиририк.

9474и.

Шәргин гәдим адәтинә көрә, һәр бир нүфузлу аилә шаһын янында хидмәт үчүн силаһ дашымаға гадир олан бир адам вермәли иди. Бу гајдаја мувафиг олараг, Гарабағын көчәри тајфаларындан сарычалылы Пәнаһәлибәј Чаваншир адлы бириси Надинин янында хидмәт едирди. Рәвајәтә көрә, күнләрин бириндә Надинин нәдәнсә она ачыгы тутур. Надин Пәнаһәлинин гардашы Бәһбудәлибәјдән бәдкүман олдуғундан ону е'дам етмишди. Одур ки, Пәнаһәли гардашынын башына кәлән әһвалатын өз башына да кәлмәсиндән горхараг, өзүнүн шаһын янында хидмәт едән алты нәфәр гоһуму илә бирликдә онун дүшәркәсиндән гачмышды. Онлары һәр јердә ахтардыларса да тапа билмәдиләр; јалныз ики ај сонра онлары Гарабаға кедиб чыхмаларындан хәбәр тутдулар. Һәр тәрәфә көндәрилән адамлар онлары узун мүддәт тәғиб етдиләр. Лакин гачанлары тутмаг әвәзинә онлар өз сәһләнкарлылары үзүндән онларын фәалијјәт даирәсини даһа да кенишләндирмиш олдулар. Белә ки, Пәнаһәли артыг онларча атлыдан ибарәт дәстәси илә Чар-Бәләкән вилајәтинә, ләзкиләрин јанына кетмиш вә онларла бирликдә бәјүк дәстәләр дүзәлдәрәк басгынлар етмәјә башламышды. Пәнаһәли ону тутмаг үчүн кәләнләрлә, һабелә Дағыстан тәрәфдән олан басгынлардан өлкәни горујанларла мүбаризәдәки мүвәфғәијјәтләрдән руһланараг, кәләчәкдә өзү үчүн даһа әлверишли шәраит јараначағы тәғдирдә әһалинин рәғбәтини газанмаг мәсәди илә, халга зүлм едәнләрә гаршы амансыз олмагла, ади партизан дәстәләри башчыларына нисбәтән даһа чох инсанпәрвәрик көстәрирди. Бу вәзијјәт үч илә гәдәр давам етди. Нәһәјәт, 1747-чи илдә Надин шаһын өз гоһумлары тәрәфиндән өлдүрүлмәси хәбәри һәр тәрәфә јајылдыгда, Пәнаһәли өзүнүн 200-ә гәдәр гочаг атлысы илә бирликдә Гарабаға кәлди вә өзүнү мүстәгил хан е'лан етди. Онун илк нәзәрдә чәсарәтли көрүнән бу тәшәббүсү Шәргдә бу чүр һалларда чох мө'тәбәр сајылан ашағыдакы рәвајәтләрә әсастанырды. О, һулакү ханын¹ нәвәләриндән бири олан Аргун шаһын нәслиндәндир [5]. Онун әчдады олуб, Араз чајынын саһилиндә, Бәһмәнли кәндинин јахынлығында Алагарға ојмағында јашајан Мәһәм-

¹ Чинкиз ханын нәвәси һулакү хан 1251-чи илдә Ирана сохулуб Исмајиллылар тәригәтини мәнв етмиш, Багдады тутараг талан етмиш вә беләликлә дә хилафәт һөкмранлығына сон гојмушду. Сонра о, Гәрби Асијаја јүрүш едәрәк Суријаы истила етмишди. Онун нәсли индики Иранда, Күрчүстанда вә гисмән Кичик Асијада һөкмран иди. Тегудар (дүзү: Негудар вә ја Әһмәд) о заманкы Ираны вә Кичик Асијаы бир һиссәсинин һөкмдары, һулакүләр сүләләсинин үчүнчү султаны олмуш, христианлары тәғиб етмишдир. Бундан хошланмајан монголлар өз һәмвәтәнләри Әһмәдә нифрәт бәсләмишдиләр. Күрчүстан вә Ермәнистан һакимләри она итаәт етмәкдән имтина етмишдиләр. Әһмәд өз гардашыны өлдүрмүш, лакин онун дикәр гардашы Аргун Хорасанда иғтишаш тәрәдиб, онун гошунуну әзмиш вә өзүнү дә өлдүрәрәк јерини тутмушду.

мәдхан адлы бириси Чәјран дәрисиндән гајрылмыш перғамент үзәриндә јазылан бир гәбәләјә әсасән Күрәкчај, Күр, Араз, Әлинчәчај вә Көјчә көлү арасындакы 200 верстә гәдәр узунлуғу вә бу гәдәр дә ени олан бүтүн Гарабағ торпаглагыны сатын алмыш вә узун мүддәт бу јердән мүстәгил сурәтдә истифадә едәрәк, һәлә өз сағлығында ораны үч оғлу арасында бөлүшдүрмүшдү. Гарабағы әлә кечирмәк иддиасында олан Нуха ханы һачы Чәләби бу хәбәри ешидән кими дәрһал өз гошунларыны һәмин јаланчы һөкмдарын әлејһинә галдырмыш вә илк дөјүшдә онлары мәғлуб етмишди. Лакин бу мүвәфғәијјәтсизлик тәһлүкәли бир ишә әл атан Пәнаһәлини әсла мә'јус етмәди. О тезликлә гасидләрини Сәрәхсә, өз тајфаларынын далынча көндәрмиш вә үмид етмишди ки, белә гарышыг бир заманда һеч кәс онларын һамысынын әсирликдән вәтәнә гајытмаларына мане олмајачагдыр, өзү исә онларын кәлмәсини көзләјәрәк, сағ галан икидләри илә бирликдә өзүнүн көһнә досту, индики Зәнкәзур гәзасынын сакини күрд Гара Муртузабәјин јанына кетмишди.

Сонракы илин јазында Пәнаһәли сағ-саламат кәлиб чыхмыш олан өз гоһум-әграбасындан вә күрдләрдән ибарәт бәјүк бир дәстә дүзәлдиб һачы Чәләбинин үзәринә јүрүш етди. О, һачы Чәләбинин дәстәләри илә илк дөјүшдә Бојат¹ галасыны тутду вә тезликлә нухалылары тамамилә сыхышдырыб Күрүн о тајына атды. Лакин бәјүк гүввә илә өзүнү јетирән һачы Чәләби ону өз дәстәси илә бирликдә Бојат галасында мүһасирәјә алды. Әкәр кичикдән бәјүк гәдәр бүтүн гоһумлары көмәјә кәлмәсәјди, јәгин ки, Пәнаһәли бу бәладан чаныны гуртара билмәјәчәкди. Пәнаһәли көмәјә кәлән гүввәләрин јардымы илә галанын диварлары јахынлығында баш вермиш бир ганлы дөјүшдә һачы Чәләбини тамамилә әзди. Мәғлубијјәтдән сонра Күрүн о тајына чәкилмиш һачы Чәләби мә'јуслуғла демишди: «Пәнаһәли өзүнү хан е'лан етмишди, мән исә өз мәғлубијјәтимлә онун ханлығыны тәсдиг етдим» [6].

Узагкөрән һачы Чәләби һеч дә сәһв етмәмишди. Бу галибијјәтдән сонра Пәнаһханын икидлији һаггында дилләрә дүшән дастан, о заман Гарабағда јашајан бүтүн мүсәлман тајфаларыны мүһарибәсиз олараг онун тәбәәлијинә табе едирди. Бу һәрч-мәрчлик дөврүндә бир нөв мүстәгилләшән ермәни хәмсә мәликләриндән (5 нәфәр әјаләт рәисиндән) бири — өз әмиси Мәлик Сејни [7] хаинчәсинә өлдүрдүјүнә көрә, башга мәликләрин нифрәтини газанмыш олан мәлик Шаһнәзәр өз Вәрәнд әјаләти илә бирликдә көнүллү сурәтдә Пәнаһханын тәбәәлијини гәбул етди. Галан дөрд мәликлән Хачен мәлији Улубаб (Һәсән Чәләловларын хәләфи) Баллыча ојмағы ја-

¹ Бу галанын учуғлары һазырда Шуша гәзасынын Кәбирли һаһијәсиндәдир.

һында гызғын мугавимет кестәрдикдән сонра оғланлары илә бирликдә гылынчдан кечирилди. Гоншу вилајәтләрдән топланмыш хезинә пулларыны сахлајан Туғ вә ја Дызәг мәлији Јегән өз оғуллары вә гоһумлары илә бирликдә кәскин мугавимет кестәрдикдән сонра, онларын бир һиссәси гырылмыш, бир һиссәси исә ислам динини гәбул етмишиди. Түркләр гаршы Надир шаһын муһарибәсиндә өз икидлийнә көрә Султан¹ рүтбәси алмыш Чыраберт мәлији Аллаһгулу-Султан [8] әввәлчә онун тәбәәлијини гәбул етмиш, лакин сонралар хәјәнәтдә иттиһам едиләрәк Пәнаһханын әмри илә өлдүрүлмүшдү. Онун гардашы Мәлик Һәтәм Галышын бешинчи мәлији Мәлик Усубла [9] иттифаг бағлајыб, узун мүддәт өз обаларыны Пәнаһхан дәстәләринин һүчумларындан мүдафиә етмиш, лакин Мардакерт кәндиндә уғрадығлары мәғлубийәтдән сонра Тәртәр чајынын јухарыларында јерләшән алынмаз Чырмыш [10] галасына чәкилмишдиләр. Бир илә гәдәр галада галдыгдан сонра, нәһәјәт, өз аиләләри илә бирликдә гүрбәт елләрдә ничат ахтармалы олмушдулар. Лакин онлар бунунла өз сијаси фәалијәтләрини битирмәдиләр. Белә ки, сонралар онларын һәм өзләри вә һәм дә өвладлары (биринчинин оғлу Мәлик Мәчнун) даим Гарабаға һүчумлар едирдиләр. Бу дөврдә вә бундан бир гәдәр сонра Күрчүстандан вә дикәр гоншу ханлығлардан Пусјан, Гарачарлы, Чинли, Дәмирчи Һәсәнли, Гызыл Һачылы, Сәфи-күрд, Бој-Әһмәдли, Саатлы, Кәнкәрли көчәри тајфалары вә бир чох башгалары Гарабаға, Пәнаһханын јанына көчүб кәдиләр.

Инди дә Загафгазијанын вәзијәтинә билаваситә тә'сир кестәрмиш олан Ирандакы һадисәләрә нәзәр јетирәк. Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра Иран тахтына онун гардашы оғлу Адил шаһ чыхды. Ишғал едилмиш јерләр онун тәрәфдарлары арасында бөлүшдүрүләркән, о заман Загафгазијаны да әһәтә едән Азәрбајҗан валилији сәрдар Әмир Асланханын [11] пайына дүшмүшдү. Пәнаһхан исә мәликләрә рәғбәт бәсләјәр вә она һәсәд апаран өз гоншулуғундакы ханларын фитнәләриндән горхуја дүшүб, харичдән көмәк вә ја һимајә ахтармаға мәчбур олду. Буна көрә дә о, сәрдар Әмир Асланханын јанына елчи кәндәриб шаһа өз итаәтини билдирди. Јеничә Тәбризә кәлмиш олан вә белә игтишашлы мәмләкәтдә мүттәфиг тапмагда чәтинлик чәкән сәрдар үчүн бу, көјдәндүшмә бир шеј олду. Бундан бир аз сонра сәрдар чохлу гошунла Бојата кәлди. Бурадан о, Пәнаһханла бирликдә Шамаһы, Нуха вә Кәнчә ханлығларыны Адил шаһын тәбәәлијинә табе етди. Пәнаһханын һөкүмәтә кестәрдији бу хидмәт мугабилдә сәрдарын хаһиши илә Адил шаһ тәрәфиндән верилмиш фәрмана әсасән Гарабағ ханлығы һүсуси бир маликанә кими

¹ Иран вә Загафгазијада султан—јүзбашы демәкдир.

она верилди. Лакин Адил шаһын шаһлығы вә онун валисинин һөкүмранлығы чох сүрмәди; биринчини Надир шаһын нәвәси Шаһруһ Мирзә, икинчини исә гарадағлы Қазымхан өлдүрдү. Тахт-тача саһиб олмағ истәјән јени рәғиб дә узун мүддәт шаһлығ едә билмәди.

Бу гарышығлығ заманы өзүнү шаһ е'лан едәнләрин сајы-һесабы јох иди. Әзизхан адлы бир өзбәк [12] чохлу гошунла Түркүстандан Ирана сохулуб һеч бир мугавимәтә раст кәлмәдән ону енинә вә узунуна кечәрәк Тәбризи тутду. Бурада о, әһали үзәринә ағыр веркиләр гојарағ һеч бир шејлә һесабләшмадан, ејш-ишрәт ичиндә јашајырды. Бу заман Мәһәммәд-Һәсәнхан Гачарын башчылығы илә шиә ханлары она гаршы бир иттифаг дүзәлдирләр. Тәркибиндә Пәнаһханын өз оғлу Мәһрәлиханын башчылығы алтында көндәрдији 3 мин сүвари олан 18 мин нәфәрлик орду Мәһәммәд-Һәсәнхан Гачарын башчылығы алтында өзбәкләри әзиб дармадағын етди.

Пәнаһханын башчылығы илә башга бир иттифаг кәнчәли Шаһвердихан, нахчыванлы һейдәргулухан вә гарадағлы Қазымхан арасында бағланмышды. Бу иттифаг чохлу гошунла Шаһвердиханла һейдәргулуханын торпағларына сохулмуш вә һәтта Араз чајынын саһилләринә гәдәр кәлмиш күрчү чары II Ираклијә [13] гаршы чеврилмиши. Бу мубаризәдә мүттәфигләр нухалы Һачы Чәләбијә мүрачиәт едиб, ондан көмәк истәмәјә мәчбур олдулар. Һачы Чәләби исә газанч үчүн олдугча әлверили олан бу шәраитдә һәмин дөврүн рәһбәрләриндән көзләнилдијиндән даһа артығ бир гејрәт кестәрди. Рәвајәтә көрә, о, мушавирә чағырарағ Күрдән о таја кечмәк гәрарынын мушавирәдә гәбул олунмасыны тәклиф етди. Беләликлә, нухалылар Кәнчә (Јелизаветпол) галасы јахынлығында Күрү кечәрәк мүттәфигләрлә бирликдә Ираклинин гошунларыны дармадағын етдиләр вә онлары Тифлисә гәдәр говдулар. 1752-чи илә јахын Пәнаһхан өз игамәткаһыны Бојат галасындан Шаһ-булаға көчүрдү. Лакин иглими исти олдуғундан, һабелә һәмин јерин ханлығын инзибати мәркәзи олмасы вә сґратежи чәһәтдән әлверили олмамасы үзүндән, о, бурада һәмишәлик галмағы мунасиб көрмәди. Гоншу ханларын бач вә әманәт тәләб етмәләри вә әкс тәгдирдә ону өлүмлә һәдәләмәләри Пәнаһханы өз мөгәјини мөһкәмләндирмәјә вә јалныз бундан сонра дөјүш мејданында галәјини сынамаға вадар етди. Бу мулаһизәләри нәзәрә аларағ, о, 1754-чү илдә [14] индики Шуша шәһәринин јериндә өз игамәткаһыны гурду вә ораны өз ады илә, јә'ни Пәнаһбад¹ адландырды. Һәмин бу ад илә Шушада 15 гәпик гијмәтиндә олан күмүш пул да кәсмәјә башладылар. Пәнаһхан өз тәбии шәраит

¹ Лакин сонралар бу шәһәр гошшулуғдакы ермәни кәндинин ады илә Шуша галасы адландырылды.

тинә көрә үч тәрәфдән алынмаз олан жени игәмәткаһыны тәзәчә мөһкәмләтдији, адлы-санлы бәйләрин вә мүхтәлиф йерләрдән кәлмиш сәнәткарларын өвләри үчүн женичә далдала-начаг дүзәлтдикләри бир заманда Шушаја белә бир пис хәбәр кәлиб чатды ки, Мәһәммәдһәсәнхан Гачар Шуша үзәринә һүчума кечмишдир. Пәнаһхан чохла гошун топлајараг мүһарибә мејданында дүшмәнлә үз-үзә кәлмәкдән чәкинмәди. Шушанын 30 верстлијиндә, Хатын архи адланан йердә башланан ганлы вурushimaда иранлылар мәғлуб олдулар. Бу вурushimaда Пәнаһхан дүшмәнин ики ағыр топуну¹ гәнимәт алды, дөјүшлә Әрдәбил галасыны тутараг, Дәркахгулубәји ораја һаким тәјин етди.

Һәмин илин гишында Пәнаһханын сечмә алајлары өвләринә бурахылан заман Надир шаһын ән тәчрүбәли сәркәрдәләриндән олан румлу Фәтәлихан адлы бириси 30 мин нәфәрлик гошунла гәфләтән Шуша јахынлығында көрүндү. Фәтәлихан галаны гәфләтән тутмаг үчүн өз сечмә гошунлары илә Гар-гар чајы тәрәфдән һүчума кечмишди. Рәвәјәтә көрә, бу тәрәфдән гала үзәриндә елә бир сүкут һөкм сүрүрдү ки, һүчүм едәнләр дәрәләрдә вә диварларын архасында кизләнмиш сечмә дәстәләри көрмәдән сәрт гајалара дырмашараг, атәш ачмадан галаны тутмаг үмидиндә идиләр. Лакин гала диварларынын јахынлығында онларын курултулу һај-күјү ешидилдикдә, мүһасирәјә алыннар кизләндикләри йерләрдән чыхыб чағырылмамыш гонагларын үзәринә чумдулар вә онларла әлбәјаха вурushimaја кирдиләр. Узун јол кәләрәк јорулмуш вә гәфилдән едилән һүчүмдән горхуја дүшүш дүшмәнләр дәстә-дәстә дүзүлүб дөјүшә кирдиләр, лакин давам кәтирмәјиб кери чәкилдиләр, онларын бир гисми гырылды, бир гисми исә күч-бәла гачыб чаныны гуртара билди. Бу мүвәффәгијәтсизлик инадкар румлуну өз ишғалчылыг нијјәтиндән әл чәк-мәјә мәчбур едә билмәди. О, Пәнаһхандан наразы олан ермәниләри вә гоншу ханлары өз әтрафына топлајараг, Шушанын 17 верстлијиндә олан Хочалы кәндиндә мөһкәмләнди. Беләликлә, мүһарибә партизан мүһарибәси характери алды. Гара Муртузабәј вә Пәнаһханын башга силаһдашлары бу йерләрә бәләд олмајан румлулары мүвәффәгијәтлә тәләјә салараг гырырдылар. Бу заман Фәтәлихан бир һијлә ишләтди: о, әсирләри дәјишдирмәк вә өз гызыны Пәнаһханын оғлу Ибраһимхана әрә вермәк бәһанәси илә Ибраһимханы гонаг чағырды вә Пәнаһханы өз вассалы елан едиб, әлә кечирдији әманәтлә (кировла) бирликдә кери гајытды. О заман Иранда Фәтәлихандан башга, бир дә Кәримхан Зәнд мәшһур иди. О, һаки-

мијјәт арзусунда олмагдан башга, һәм дә дөјүшдә онун гардашыны өлдүрән Фәтәлихана ган әдавәти бәсләјирди. Пәнаһхан бу әдавәтдән истифадә едиб, онун јанына гасидләр кәндәрди. Онлар өз биркә һәрәкәтләри барәсиндә разылыга кәлиб, һәр ики тәрәфдән Фәтәлиханын үзәринә һүчума кечдиләр вә ону мәғлуб едиб, өзүнү әсир алдылар вә Ибраһимханы да сағ-саламат кери гајтардылар.

Умуми дүшмән үзәриндә әлдә едилмиш биркә гәләбәдән сонра галибләрдән јалныз бири үстүн олмалы иди. Шүбһәсиз ки, бу биринчилик, артыг, демәк олар ки, бүтүн Ираны өзүнә табе етмиш олан Кәримхан Зәндин әлине кечди. Бундан истифадә едән вә Пәнаһхан кими мәшһур вә чәсарәтли бир башчынын өз кәләчәк һәрәкәтләриндә она мане олачағындан горхан Кәримхан тәчрүбәли бир мәсләһәтчи ады илә һәм ону, һәм дә онун оғлуну Ширази өз јанына апарды; Гарабағ ханлығыны идарә етмәји исә фәрманла онун икинчи оғлу Мәһрәлихана тапшырды [15] (1172-чи ил һичри)¹.

II

Мәһрәлихан Гарабағ ханлығынын идарәсини әлә алдыгдан сонра атасынын вәсијјәтинә әсасән ханлығын даһили ишләри илә мәшғул олу; Шушанын мөһкәмләндирилмәсини баша чатдырыр вә о заманлар көчәри тајфаларын гышладыгы Шуша әтрафындакы йерләрә басгын едән гулдур дәстәләринин јолуну кәсмәк үчүн Әскәрән вә Ағоғлан галаларыны тикдирир.

Һичри 1174-чү илдә Ибраһимхан Шушаја гајытды, бундан ики ај сонра исә Шираздан мәрһум Пәнаһханын чәназәси кәтирилди [16]. Ханлығы идарә етмәк һүгугу үстүндә гардашлар арасында ихтилаф баш верди. Ибраһим бөјүк гардаш олдуғуна көрә идарә һүгугуну өз әлине алмаг иддиасында иди; Мәһрәли исә өз һүгугуну Кәримхан тәрәфиндән онун адына верилмиш фәрманла әсасландырырды. Бу вәсијјәт үзүн мүддәт давам етди. Ибраһим аварлы Умајханын бачысы илә евләндикдән сонра өз тәрәфдарларынын сајыны артырды вә гардашыны сыхышдырмаға башлады. Мәһрәлибәј Кәримханын көмәјинә пәнаһ кәтирди. Кәримханын, Мәһрәлинин хеј-

¹ Али сенат тәрәфиндән тәсдиг едилмиш бу фәрман Мәһрәлиханын вәрисләрини Гарабағ хан аиләсинин үзвләри һесаб едән бир сәнәд олмаг етибары илә вәрисләндирир. Рәвәјәтә үјгүн олсун дејә, бурада изаһ едәк ки, аталарынын вәфатындан сонра таҷ-тахт үстүндә Мәһрәлиханла гардашы Ибраһимхан арасында баш верән ихтилаф нәтичәсиндә Ибраһимханын үстүн кәлмәси илә әлағәдар олараг, Мәһрәлиханын вәфатындан сонра ону хан адландырмаг гадаған едилмишдир; буна көрә дә халг ичиндә о, Мәһрәлибәј ады илә мәшһурдур.

¹ 1826-чы илдә руслар һәмин топлардан Аббас Мирзәнин гошунларыны атәшә тутмушдулар.

ринэ оларга эрдэбилли Гидајетханын адына көндәрдији сә- рәнчәм јеринэ јетирилмәмиш галды. Бундан бир гәдәр сонра Кәримхан вәфат етди (1779) вә Иран монархијасы јенә дә мүстәгил ханлыглара парчаланды. Бу мүвәффәгиләтсизлик Мейрәлини о заман өз торпагларыны бирләшдирмәјә сәј едән вә Загафгазијанын эн гүдрәтли һөкмдарларындан олан Гу- балы Фәтәлихана гошулмаға мәчбур етди. Чохлу сүвари илә Гарабағын аран һиссәсини әлә кечирән Мейрәлибәј Фәтәли- ханы көзләјирди; Фәтәлихан исә Кәнчәни тутдугдан сонра Ибраһимханы тамамилә јыхмаг үчүн Шушаја кәлмәли иди. Бу заман Мейрәлибәј Фәтәлихан тәрәфиндән өз оғланлары илә бирликдә Шамахыдан говулмуш вә вәтәндән узаг дүшүб сәркәрдән һәјат кечирән ширванлы Ағасыхан тәрәфиндән (һичри 1198) хаинчәсинә өлдүрүлдү [17].

Беләликлә, Ибраһимхан мүстәгил хан оларга, Кәримха- нын, Мейрәлинин, еләчә дә Кәнчәни әлә кечирдикдән сонра гәфләрән вәфат етмиш Фәтәлиханын өлүмү нәтичәсиндә јара- нан фүрсәтдән истифадә етди. Бу мәгсәдлә Ибраһимхан әк- сәрән ләзкиләрдән ибарәт чохла гошун дүзәлдиб Кәнчә, Ша- махы, Нуха ханлыгларыны вә Рәшти өзүнә табе етди. Јереван вә Нахчыван тәрәфдән сәрһәдләри кенишләндирди, Тәбризи дәјүшсүз тутду вә бачысы оғлу Әсәдуллабәји ораја һаким тә- јин етди. Сонра о, Азәрбајҗанла Ираның сәрһәддиндәки Гаф- лан Куһ дағында 600 нәфәр сүваридән ибарәт бир көзәтчи дәстәси гојду вә беләликлә дә бу тајдакы бүтүн тајфалары өзүнә табе етди. Бу дөврдә Ибраһимханын гүдрәти о гәдәр јүксәлмишди ки, онун вассалларындан бир чоху ата-баба јолу илә кедиб, она шаһлыг тәклиф едирдиләр. Лакин бу вахтлар аз гала бүтүн Ираны истила етмиш Мәһәммәдһәсәнханын оғ- лу Аға Мәһәммәдхан Гачарын галибијәтли јүрүшләриндән тәшвишә дүшмүш Ибраһимханын көзүнә шаһлыг көрүнмүр- дү; чүнки онун гаршысында вурушмаг, ја да мүәјјән шәртлә- рә Гачара табе олмаг дурурду. Ибраһимхан дүрүст мәлүмат топладыгдан сонра Аға Мәһәммәдханын илк тәклифини рәдд етмәјә чәсарәт етмәјәрәк, өз гоһуму Әбусәмәдбәји онун јанына әманәт көндәрди. Лакин бир нечә илдән сонра Әбусәмәдбәј өлдүрүлдү вә Аға Мәһәммәдхан онун әвәзиндә башгасыны тәләб етди. Бунун чавабында Ибраһимхан она билдирди ки, онун бир нәфәр әманәти бүтүн әсһабәләри илә бирликдә өлдү- рүлдүјүнә көрә, белә бир шәрәфли иши кимә тәклиф едәчәји- ни билмир. Ибраһимхан, ејни заманда, күрчү чары Иракли- нин руслары көмәјә чағырдыгындан хәбәр тутуб, өз тәрәфи- ндән Мәлик Јусифин вә Мәлик Чүмшүдүн мүшајәти илә саат- лылы Мирзә Мәһәммәд Гулуну Русијаја елчи көндәриб, рус тәбәәлијини гәбул етдијини билдирди вә тезликлә көмәк көн- дәрилмәсини хаһиш етди, Елчиләр хош хәбәрлә гајытдылар.

Аға Мәһәммәдхан бундан хәбәр тутду вә 1795-чи илдә сәј- сыз-һесабыз гошунла Шуша шәһәринә јахынлашды. Русија- дан көмәк көзләјән Ибраһимхан 15000-дән¹ артыг сечмә икид топлајыб, шәһәри вә онун әтрафыны мөһкәмләндирәрәк, гыз- ғын мүгавимәтә һазырлашды. Аға Мәһәммәдхан шәһәри ики тәрәфдән мүһасирәјә алыб, ири топлардан шәһәрә даш вә мәрми јағдырырды. Өзүнә сон дәрәчә күвәнән Аға Мәһәммәд- хан Ибраһимхана ашағыдакы мәзмунда һәгарәтли бир бейт јазыб көндәрди:

Зи мәнчәниги-фәләк сәнки-фитнә мибарәд,
То әбләһанә кирифти мијани-Шиншә гәрар [18].

Јә'ни:

Көјдән јағыш кими даш јағыр,
Ај ахмаг, ахы «Шуша»² бунлара давам кәтирмәз [19]

Ибраһим хан да она бейтлә чаваб верди:

Кәр никаһдари-мән анәст ки, мән миданәм,
Шиншәра дәр бәгәли-сәнк никәһ мидарәд [10].

Јә'ни:

Доғрудур, танры мәни Шиншәдә әјләшдирмишдир,
Лакин о, бу шиншәни даш ичәрсинә алмышдыр [21].

Бири-биринә белә һәчвләр көндәрән тәрәфләр даһа чох гызышдылар. Һәмин ил јазын башланғычындан јајын әввәл- линәдәк иранлылар һүчүм етмәјә чүр'әт етмәјиб, Шәргдә олан үмуми тактика үзрә шәһәр гарнизонуну ачындан өлдүрмәк үчүн һәр васитә илә шәһәрин әтрафла әлагәсини кәсмәјә ча- лышырдылар. Лакин бу план баш тутмады; белә ки, шәһәр һәр тәрәфдән кечилмәз дағларла әһатә олунмушду; онлар бу јерләри анчаг талан едә билдиләр; көндләри јандырыр, мал- гараны сүрүб апарыр, әһалини әсир едир, гадын вә ушаглара диван тутурдулар. Лакин мәлүмдур ки, гарабағлылар да он- лара борчлу галмырдылар. Мүасирләрин дедијинә көрә, бу мүһарибәдә Аға Мәһәммәдхан мүвәффәгиләтсиз һүчүмлар- дан бириндә тутулан әсирләрә гаршы дәһшәтли бир диван тутду: о, 100 нәфәрә гәдәр әл-голу бағлы әсири хырманда дәрз кими дүзүб, наллары тәрсинә мыхланмыш вә учлары гатлан- мамыш атлары бу бәдбәхтләрин үстүндән о вахта гәдәр сүр-

¹ Бурада һеч бир мүбалиғә жохдур; о заман Шушада әһали индики- ндән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә чох иди вә бундан әләвә, даими ола- раг музд илә 3000 нәфәрә гәдәр ләзки һазыр сакланылырды. Әмин-аман- дыг вахты јахшы мөваһиб алан бу ләзкиләрә мүһарибә вахты ишғал еди- тен јерләрдә сојғунчулуғ етмәк һүгүгу верилмишди.

² Фарс дилиндә шиншә—Шуша демәкдир. Бу сөздә чинас вардыр.

мәји әмр етди ки, онлар бири-биринә гарыныб хурд-хәши-олсунлар.

Белә бир гәддарлыға гаршы интигам әламәти олараг, ер тәси кечә чинајәткарын лап гулағынын дибиндә ики Иран дәстәси дармадағын едилди. Бунларын бирини, ханын гардашы оғлу Мәһәммәдбәј, дикәрини исә туғлу Мәлик Аббас әди; 100 нәфәрә гәдәр иранлынын бурун-гулаглары сәлигә ик; Шуша мејданына дүзүлмүшдү...

Беләликлә, мұһасирә давам едирди. Иран гошуну үчүн һе бир јердән әрзаг кәтирилмирди, ордунун гошгу һејванлар тагәтдән дүшмүш, сүвариләр атсыз галмышды. Аға Мәһәм мәдхан жүксәк бир дағын үстүндә дуруб гәзәбиндән Ибраһим хана күчә сөјүшләри јағдырыды; Ибраһимхан да борчлу галмајыб, она ағзына кәләни дејир вә ону «Ахта-хан» адлан дырыды. Нәһәјәт, 100 мин нәфәрлик орду илә Шушанын мұһасирәсини давам етдирмәк Иран һөкмдарына мүмкүн олмады; о, мұһасирәдән әл чәкиб [22] Гарабағын дүзәнликләрин; чәкилди вә бурада көзәтчи корпусу гојуб, галан гошунла Күрчүстан үзәринә јериди.

Аға Мәһәммәдхан бир дөјүшдән сонра Тифлиси әлә ке-чирир [23] вә 20000 нәфәрә [24] гәдәр әһалини әсир апарыр Дәһшәтли сәркәрдә гышламаг үчүн Күрчүстандан Муғана га-јыдыр ки, јазда нәјин баһасына олурса олсун Шушаны зәбт етсин.

Сонраки илин јазында Шушада хәбәр тутурлар ки, Кәримханын гардашы Лүтфәлихан Зәнд Фарсистанда гијам галдырдығы үчүн Аға Мәһәммәдхан өз гошунлары илә бирлик-дә Иранын ичәриләринә чәкилмишдир вә јазда мүзәффәр рус гошунлары Гызыл ајағын² башчылығы илә [25] Хәзәр саһили илә көмәјә кәләчәкдир.

Бу хәбәрләрин һәгигилијинә шүбһә етмәјән хан сарајын-да рус гошунларыны гаршыламаг үчүн бөјүк һазырлыг көрү-лүрдү. Ханын оғлу Әбүлфәт Гарабағ задәканларынын, һабелә бәзи вассал ханлыгларын адлы-санлы адамларындан тәш-кил едилмиш дөбдәбәли бир дәстәнин мұшајиәти илә рус сәркәрдәсини гаршыламаг вә онунла данышыглар апармаг үчүн Муғана—ики ај әввәл Аға Мәһәммәдханын дурдуғу јерә јола дүшдүләр. Дүшәркәдә хан оғлуну бөјүк бир еһтирамла гаршыладылар, кәтирдији һәдијјәләри гәбул едиб, әвзиндә она гијмәтли бәхшишләр вердиләр; бурада она, ордуну Иран сәрһәдләринә гәдәр јеритмәк үчүн бир сүвари дәстәси тәләб

¹ Јә'ни Хәдим-хан. Халг ичәрисиндә Аға Мәһәммәдхан бу адла мөш-һурдур, чүнки Надин гардашы оғлу Адилшаһ ону ахталамышды.

² Халг ичәрисиндә граф Валериан Зубов белә адланырды, чүнки, сәһв етмириксә, онун бир ајағы јох иди вә бунун јеринә гызыл сујуна чәкил-миш ағач ајаг тахылмышды.

етмәк тәклифи едилмишди. Сәфәрә белә бир һазырлыг заманы Русијадан сәрәнчам алынды ки, император II Јекатеринанын вәфаты [26] илә әлагәдар олараг, орду Русијаја кери чағыры-лып. Хан оғлу вә онун әшабәләри бу пис хәбәрдән сон дәрәчә мөјүс олуб кери гајытдылар.

О дөврдә бу јерләрин әһалиси дөзүлмәз вәзијјәтдә јаша-јырды. Узаг өлкәләрдән, алынмаз каһалардан, кечилмәз мөш-ләрдән јеничә гајытмыш гачын әһали өз кәлишиндән пеш-ман иди; бурада әсла тахыл әкилмәдији үчүн әрзаг чатыш-мырды, мал-гара гырылмышды, адамлар чәмдәк, ағач көкү вә палыд гозасы јејирдиләр¹. Јүзләрлә адам ачындан вә вәба хәстәлијиндән гырылырды, бачаран башыны көтүрүб һара кәлди гачырды.

III

1797-чи илин јазында Шушада Аға Мәһәммәдханын јени-дән сајсыз-һесабыз гошунла шәһәрә јахынлашмасы һаггында мәнһус бир хәбәр алынды. Ачлыг вә вәба хәстәлији үзүн-дән даһа шәһәрдә давам кәтирмәк мүмкүн олмадығына, Ру-сијадан јахын заманларда көмәк көзләнилмәдијинә, Түркијә султанынын јанына көндәрилән елчиләрин исә јалныз апары-лан һәдијјәләр мұғабалиндә јени һәдијјәләр кәтириб, һеч бир көмәк үмиди вермәдикләринә көрә, Ибраһимхан Шушаны тәрк едәрәк, өз аиләси илә бирликдә Чар-Бәләкән вилајәтинә кетди.

Аға Мәһәммәдхан, бу бакирә галаја (Шәргдә бүтүн алын-маз галалар белә адландырылырды)—Шушаја дөјүшсүз да-хил олды. Гәзәбли хана елә кәлирди ки, бунлар һамысы ју-худур; лакин о өзүнә кәлдикдән сонра шадлығынын һәдди јох иди². Чәмдәк јејән бир вәһши өз овуну парчаламаздан әввәл,

¹ О заман биз, гәбирләрдән тәзә мејитләрин чыхарылмасы, јемәк үчүн әсирләр тутмаг мөгсәди илә һүчүмләр едилмәси вә нәһәјәт, бир уша-ғын сакит едилмәси хатиринә башга бирсинин өлдүрүлмәси һаггында халг ичәрисиндә чохла рәвајәтләр ешитмишдик.

² Рәвајәтә көрә, Аға Мәһәммәдхан шәһәрә јахынлашаркән, әһали Шу-шакәнд тәрәфә, ону гаршыламаға чыхараг, о заман белә һалларда мөч-бури олан бир маһныны охујараг, ахырына бу нөгәраты эләвә етмишди:

Кәлмишик, кәтирмишик бир әждаһа,
Говмушуг, итирмишик бир түлкүмү.

Бу маһныны бири охујур, нөгәраты исә һамы өл чала-чала вә ојунчу-лар ојнаја-ојнаја тәкрат едирдиләр. Бу һал Аға Мәһәммәдхана о гәдәр хош кәлмишди ки, өзү атдан дүшүб чамата гошулмушду (бәзи рәва-јәтләрә көрә, һәтта ојнамаға башламышды). Лакин куман етмәк лазым-дыр ки, нөгәратын биринчи мисрасыны Аға Мәһәммәдханын әшабәләри, икинчи мисрасыны исә шәһәр әһли охујурмуш.

сығаллајыб онунла ојнадығы кими, Аға Мәһәммәдхан да бирсинә гижмәтли хәләтләр бағышлајыр, башгасына хан рүтбәси верирди. Лакин ејни заманда зинданлар мәһбусларла долдурулурду вә көрүнүр ки, шушалылар бу ганлы фачиәдән јахаларыны гуртара билмәјәчөкдиләр. Аға Мәһәммәдхан Шышаја дахил олмасынын једдинчи күнү даһа бир нәфәр мөтәбәр мәһбусу онун јанына кәтирдиләр: бу, Ибраһимхан кечмиш јахын адамы Молла Пәнаһ иди. Бу күнүн чәллады дәфәләрлә гәзәбләниб өзүндән чыхдыгдан сонра, онлары нә гәдәр кәдәрли бир фачиә көзләјирди!..

Аға Мәһәммәдхан јанында баш сәркәрдә олан Садыгхан Шагаји дә онун ордусуну ләрзәјә салан гоһуму Мәһәммәдбәјин бу вахтадәк ханын һузуруна кәлмәмәси үзүндән дејәсән, ханын көзүндән дүшмүшдү. Буна көрә дә хан ону јанына чағырыб дејир:

— Мән өз гисасымы кимдән алмалыјам, Садыгхан: сәндән алмалы дејиләмми? Мәнзилиндә галдығын Мәһәммәдбәјин бачыларына билдир ки, әкәр ашама гәдәр онларын гардашы мәним һузурума кәлмәсә, онда әрләри вә ја гоһумлары мән дән кизләндији үчүн һәбсә алынмыш бүтүн гадынларла бирликдә онлары да өз сәрбазларымын ихтијарына верәчәјәм..

Аға Мәһәммәдхан ахшам гәбулу. Гәзәбли һөкмдары ајағынын тозуну јаламаға лајиг оланларын һамысы, һәмчинин јени һәбсә алынанлардан бир нечә нәфәри сарајда дивар боју чәркәјә дүзүлмүшдүләр. Онларын һамысы әјинләриндә чуха, башларыны ашағы дикәрәк, бөјүк пәнчәрәни өртән сәра-пәрдәнин архасындан Иран һөкмдарынын көрүнәчәјини вә онун вәзири Мирзә Шәфинин ишарәсини үрәк чырпынтысы илә көзләјирдиләр ки, үзү үстә јерә сәрилсинләр.

Нәһәјәт, сарај әһлинә мәхсус бир хиласкарлыгга баш әјән Мирзә Шәфи дәвә кими дизләрини бүкүб јерә чөкүр вә торпағы өпәрәк һәр көзүнү үч дәфә торпаға сүртүр. һамы онунла бир заманда бу һәрәкәти тәкрат едир. Бу заман сәра-пәрдәнин архасындан чыр бир сәс ешидилир:

— Хош кәлмишиниз!.. һым!.. Садыгхан бурададырмы?

— Бәли, тәсәддүгүн олум!—дејә о чаваб верир.

— Көрүнүр, сән мәним гәзәбимә кечмәк истәјирсән! Мәкәр бу күн сәһәр сәнә дедикләрим јадында дејилми?..

— Јадымдадыр, ә'лаһәзрәт!—Индичә бураја кәләндә мәнә хәбәр вердиләр ки, Мәһәммәдбәј өз нөкәрләри илә бирликдә јухары гапыдан шәһәрә дахил олубдур.

— Јаныма кәтирин!—дејә ејни чыр сәс пәрдәнин архасындан бағырды.

Чарчылар өз һөкмдарларынын әмрини ешидиб дәрһал Мәһәммәдбәјин имарәтинә гәдәр бири-бириндән бир гәдәр аралы дүзүләрәк, ону о вахта гәдәр учадан чағырмаға башладылар

ки, ахырда Мәһәммәдбәј кәлиб мүстәбидин габағында дајайды. Аға Мәһәммәдхан артыг өз ролуна кирмәјә башламышды. Артыг ики һәфтәдән чоһ иди ки, о, јүрүшдә вә Шушада, демәк олар ки, һеч кәсә чәзә вермәмишди. Она көрә дә чоһлу мүгәссир топланмышды. Јени кәтирилән мәһбуслар һаггында Аға Мәһәммәдхана мә'лумат верилдикдә, о, сәра-пәрдәни ачмағы әмр етди вә итаәткарлыгга торпаға сәриләнләрин гаршысында өз гырышыг вә гејздән дәншәтә кәлмиш үзүнү көс-тәриб бағырды:

— Онлардан беши чармыха кечирилсин, алтынчы, Әли Мәһәммәдаға исә Ибраһимхан тәрәфиндән Түркијә султанынын јанына елчилијә кетдијинә көрә, онун сәјид нәслиндән олмасы нәзәрә алынараг боғулсун. Өз пешәләрини чоһ көзәл билән бир нечә чәллад бу һөкмә әсасән ону боғмаға башладылар. О исә горху билмәјән бир шәһид кими өзүнү онларын ихтијарына вериб мүстәбидә лә'нәтләр јағдырырды; башгаларынын исә әл-голуну бағлајыб чармыхларын башына кечирир вә бу дәншәтли мәнзәрәни тезликлә битирмәк үчүн балтанын арды илә чармыхлары алтдан јухары вурурдулар. Бу вәһшилијин бәдбәхт гурбанлары аһ-зар едирдиләр; онларын фәрјады, мүстәбидин амансыз һәрәкәт вә сөјүшләри бурада оланлары дәншәтә вә һәјәчана кәтирирди!.. Чәлладлар исә чармыхлара кечирилиб чан верән гурбанларын чапаладыгларыны көрдүкдә гана булашмамаг үчүн еһтијатла чармыхлары балта илә вурурдулар. Баш чәллад өз һәмкарларындан бир гәдәр араланыб мүстәбидә деди ки, ә'лаһәзрәт! Әмр етмәзмисиниз ки, једдинчи чинајәткары пәләнкләрә атаг, чүнки даһа чармых јохдур вә һејванлар да бу күн һеч бир шеј јемәмишләр.

— Бәли!—дејә о чаваб верди,—лакин әввәлчә онун башы бунларынкы кими бәдәниндән үзүлмәлидир, чүнки мән сабаһ чинајәткарларын кәлләләриндән бу вахтадәк көрүнмәмиш јүксәкликдә бир минарә гурдурмаг фикриндәјәм («кәлләдән минарә гојдурачағам»).

Бу заман имарәтин гапысындан тәгрибән гырх јашында, боју бир сажән, кәрдәнли, нисбәтән узун голлу, шыг бәзәнмиш, лакин садә кејимли, сарышын, сагалы гырхылмыш бир киши сараја дахил олду вә чәсарәтли аддымларла бирбаша Аға Мәһәммәдхана јахынлашыб баш әјди, лакин јерә әјилмәди, санки елә белә дә олмалы иди.

Горхуја дүшән сарај адамлары кинајә илә бир-биринә бахдылар. Садыгхан Шагаји исә јерә сәрилиб Аға Мәһәммәдхана белә әрз етди: Ә'лаһәзрәт! Бу, Мәһәммәдбәј Чаванширдир¹.

¹ Бу тарихи шәхсијәт һаггында бизим мәмләкәтин һәр јериндә чоһлу әфсанә, маһны вә рәвәјәтләр ешитмәк олар. Халг ону о гәдәр сәвир ки, башгаларынын икидикләрини дә онун адына чыхыр, буна көрә дә, биз онун һаггында сонрадан әтрафлы мә'лумат верәчәјик.

— Бәли! Әсия гәһрәман гәссәб¹ Мәһәммәдир!.. Мәним бүтүн ордумда бу бој-бухунда бир әскәр јохдур. Доғрудан да онун көзләри көзәл дејилдирми?—дејә Мәһәммәдхан Мирзә Шәфијә мүрачиәтлә өз сөзүнү битирди.

— Бәли! Еләдир, гурбанын олум. Чох көзәлдир, — дејә Мирзә Шәфи чаваб верди вә баша дүшдү ки, хан бу ишарә илә бу бәдбәхтин дә көзләрини чыхармаг истәјир.

— Ә'лаһәзрәт!.. Јахшы икидин адыны ешит, өзүнү көрмә...² —дејә Мәһәммәдбәј чаваб верди.

— Јох, мән зарафат етмирәм. Ағамын әрваһына анд олсун ки, мән бу бој-бухунда, лакин бунда сәндән бир гәдәр алчаг олан анчаг Лүтфәлихан Зәнди таныјырдым. Јери кәлмишкә, биз һәләлик сабаһ да даныша биләрик, артыг ахшамдыр. Садыгхан! Мәһәммәдбәји сәнә тапшырырам,—дејә хан мызылданды. Сонра һамыја мүрачиәтлә гысача: «мүрәххәс!—дејиб, өзү дә јатаг отағына чәкилди.

Хан оғлу Мәһәммәдһәсәнағанын о заман Аға Мәһәммәдханын игәмәткаһы олмуш, инди исә аз гала дағылмыш имарәтиндән ¼ верст аралы Мәһәммәдбәјин атасы Мәһрәлиханын да инди аз гала дағылмыш олан бир имарәти вар иди. Садыгханла Мәһәммәдбәји јанашы вә динмәзчә ораја кедирдиләр. Онларын кәдәрли, лакин мәғрур сималарында руһи әзаб изләри ајдын көрүнүрдү. Лакин онлар буну адамлардан кизләтмәјә чалышырдылар. Онлар бири-бирилә вә јахын адамлары илә сөһбәт едәркән тәсәлли верә биләчәк һеч бир шеј дүшүнә билмирдиләр. Кечә јарысына гәдәр белә кечди. Бу заман онлара билдирдиләр ки, Аға Мәһәммәдханын сарај адамларындан бир нәфәр Садыгханы көрмәк истәјир. Мүсаһибләр даһа чох һәјәчана дүшдүләр. Аға Мәһәммәдханын пишхидмәти Сәфәрәлибәји ичәри дахил олду.

— Ә'лаһәзрәтдән мәнә нә кими јени хәбәр кәтирмисән,—дејә Садыгхан ону саламлады.

— Мән кизли бир тапшырыгла кәлмишәм; әмр един Мәһәммәдбәјдән башга һамы отагдан чыхсын,—дејә о чаваб верди.

Һамы чыхдыгдан сонра, кәлән адам әтрафа көз кәздириб, сөһбәтә башлады:

— Садыгхан, бу күн һөкмдарымызын гызғын гәзәбинин нәтичәләриндән һали олмамыш дејилсиниз вә онун кими нә зәрдә тутдуғуну да, јәгин ки, јахшы билирсиниз. Мәһәммәдбәј, сиз исә өз бачыларынызы әлә вермәмәклә, тутаг ки, чох аличәнаб һәрәкәт етдиниз. Лакин, әлбәттә, мүстәбидин ән јахшы гошунларыны дәфәләрлә гырдығыныз үчүн сизи нә

көзләдијини билирсиниз. Шүбһәсиз, сиз онунла сөһбәт заманы өз хәјринизә олмајан бәзи шејләри дә баша дүшмәмиш дејилсиниз.

— Сәфәрәлибәј!—дејә Садыгхан горху вә инамсызлыгла она е'тираз етди; әглиниз башыныздадырми?! Нә үчүн белә мәнәсыз сөзләр данышырсыныз?

— Бәли, Садыгхан, әглим башымдадыр. Буна көрә дә мән чәсарәт едиб бу һәгигәти сизә сөјләјирәм ки, сабаһ мәним дә тәләјим сизинки кими олачагдыр.

— Бујурун, ајдын дејин көрәк нә олмушдур вә шаһ сизи мәним јаныма нә үчүн көндәрмишдир?

— Мәни сизин јаныныза шаһ көндәрмәмишдир, мән өзүм кәлмишәм. Һәм дә буна көрә кәлмишәм: сиз кедән кими о, мәним вә Аббасбәјин үстүнә гәзәбләниб атасынын гәбринә анд ичди ки, сабаһ кәлләләрдән ики минарә гурдурачагдыр; буларын биринин үстүндә мәним кәлләмлә Мәһәммәдбәјин кәлләси, дикәриндә исә Аббасбәјин кәлләси илә сизинки көрүнәчәкдир. Онун өз атасынын гәбринә анд ичдикдән сонра нә гәдәр рәһмсиз олдуғуну исә, јәгин ки, сиз мәнән дә јахшы билирсиниз.

— Буларын һамысы ола биләр,—дејә Садыгхан бир гәдәр јумшалыб е'тираз етди,—о нәјә көрә сизә белә гәзәбләнә биләрди?

— Сизә нәјә көрә гәзәбләнәнбә, мәнә дә она көрә гәзәбләнәнб. Мәкәр сиз бизим мүстәбиди танымырсыныз ки, о, гәзәбини бөјүк бир гәдәрлыгла һәмишә өз табеләринин үзәринә төкүр. Сиздән узаглашмаға башладығымыз күндән о, һәмишә лүтфкарлыг көстәрирди. Дејәсән, сиз өзүнүз дә биздән тамамилә узаглашмышсыныз. Лакин о һәмишә өзүнә гаршы бир суи-гәсд һазырланмасындан вә куја бизим дә онда ишти-рак етмәмиздән шүбһәләнир. Мән онун Мирзә Шәфи илә данышыгларындан буну дүјмушам. О, мәним вә Аббасбәјин әввәлләрдә сизә олан сәдагәтимизи билдијинә вә сизин барәниздә бәдкүман олдуғуна көрә, бу дәфә дә мәнз она көрә бизә ирад тутур ки, биз сарајда олдуғумуз һалда дәрһал онун чәһрышына чаваб вермәмишик.

— Анд олсун гадир аллаһа ки,—дејә Мәһәммәдбәј үрәкдән сөһбәтә киришди—Сәфәрәли дүз дејир, чүнки о, кәләк ишләтмәк истәсә иди бу дил илә даныша билмәзди. Биз өз барәмиздә вә јүзләрлә бәдбәхт гурбанларын барәсиндә вахтында дүшүнмәлијик.

— Мән дә инанырам,—дејә Садыгхан чаваб верди,—лакин биз нә едә биләрик.

— Садыгхан, бу сизин ишиниз дејилдир—дејә Сәфәрәли онун сөзүнү кәсди. Һамымызын хилас олмасы үчүн биз Аббасбәјлә бирликдә лазым олан һәр шеји едәрик. Бу, кечмишләрә

¹ Бизләрдә гәссәб—бүтүн башкәсән гәһрәманлара верилән аддыр.

² Азәрбајҗан зәрб-мәсәлидир.

бэнзәмэз; о заман бизим үчүн тәһлүкә јох иди вә белә бир мүнәсиб фүрсәт дә әлә дүшмәзди. Сиз анчаг бизә сөз верин ки, рәһм едиб бизи онун тәрәфдарларынын әлине вермәјәчәк-синиз. Мән сизин јаныныза мәнз бунун үчүн кәлмишәм.

— Сөз веририк, сөз веририк, — дејә Мәһәммәдбәј үрәк-дән чаваб верди. — Мән өз нөкәрләримлә бирликдә дүнјаны бу чәлләдән хилас етмәк хатиринә чанымдан белә кечмәјә һазырам. Сиз анчаг бизә јол көстәрин. Әкәр бу күн о мәним барәмдә хошакәлмәз бир сөз десә иди, мән һеч бир шејә бахмадан, чухамын алтында кизләтдијим хәнчәрлә онун үстүнә атылардым.

— Јох, јох! Биз бунунла анчаг вахтсыз һәјәчан төрәдә биләрик. Мән өјүнмәдән сизә демишәм вә инди дә дејирәм ки, анчаг сизин вәдинизи ешитмәк истәјирдим. Галан шејләр барәсиндә һеч нараһат олмајын! — дејә Сәфәрәли чаваб верди вә тәләсиқ чыхыб кетди.

Аға Мәһәммәдханым пишхидмәти өз һөкмдарынын јатаг отағына гајыдана гәдәр Шушанын мәнзәрәсинә бир нәзәр салаг, ону тарихи вә топографик чәһәтләрдән тәсвир етмәјә чалышаг.

Думанлы һавада шәһәрин һәр һансы бир јериндән шимала, шимал-шәргә вә шимал-гәрбә нәзәр салан адам белә көзәл бир мәнзәрәдән вәләһ олар: бурула-бурула галхан думанлар вә гара булутлар каһ Гарабағ дағларынын гара зирвәләрини вә ағаран Гафгаз дағларыны дөвр ејләјәрәк онларын башына доланыр вә онлара тохунуб дағылыр, каһ да бир анлыга онларын габағыны өртүр. Бу көзәл мәнзәрә Крым жарымадасына кәмидән тамаша етмиш олан бир мүшаһидәчијә онун көрдүјү мәнзәрәни хатырладыр. Фыртыналы күндә даим көпүкләниб чошан ағ ләпәләр санки кәмини өз ағушунда сыхыб әзмәк истәјирмиш кими, каһ үфүгү көрмәјә имкан вермир, каһ да кәмини көјләрә галдырыр вә Ајы-дағ, Чатырдағ вә Крым жарымадасынын башга зирвәләри көз өнүндә чанланыр. Шимал-шәрг тәрәфдәки гајалы дағлар өз кәнар чыхынты вә бүрчләри илә тачлы башыны гүрурла јүксәлдән әфсанәви нәһәнкләри хатырладыр.

Чәнуб-шәрг тәрәфдән Шушаны һәр ики тәрәфдән һүндүрлүјү 200 сажәндән чох вә ени 100 сажәнә гәдәр олан сылдырым гајалы дәрә әһатә едир. Аға Мәһәммәдхан гошгу һејванларынын паланы илә долдуруб Шушаны тутмағ фикримдә олдуғу бу дәрәнин үстүндә көзәл бир бүрч¹ вар иди. Бу бүрч шәһәрин о бири тәрәфиндә олан гаја үзәриндә, әтрафын-

¹ Һәмин бүрчү бу јакынларда мачәра вә дәфинә ахтаранлардан Кәрбәләји Мәһәммәд адлы бириси дағытмышдыр; бизим суалымыза чаваб олараг о, һәмин бүрчдән јасты вә узун мис пуллар, инсан сүмүкләри вә с. тапдығыны демишди.

да бир чығыр белә олмајан јува кими көрүнүр. Гајанын ениңә дағылмыш олан һиссәси вахтилә бу галаја јол олдуғуну сүбүт етсә дә, бизим шушалылар идди едирләр ки, ону дөвләр вә пәриләр¹ тикмиш вә бурада сајсыз-һесабысыз хәзинә кизләдилмишдир. Буна көрә дә һәмин дәрә Хәзинә гајасы адланыр. Һәмин бүрчдән ашағыда санки гајаја јапышмыш бир гәср вардыр; орадакы каһадан сојуг бир булаг ахыр. Бу гәср вахтилә ән горхулу заманларда әһалинин етибарлы сығынчаг јери олмушдур. Дәрәнин о бири тәрәфиндә, чајын лап үстүндә төвлә хәрәбалыглары көрүнүр; јухарыда, гәсрин гаршысында исә һасара алынмыш вә индијәдәк ичәрсинә ајаг дәјмәмиш бир каһа вардыр ки, бу да Шаһнәзәр каһасы ады илә мәшһүрдур. Зәнн едилдијинә көрә, бу каһа бүтүн гаја боју, шәһәрин алтындан кечән јералты јол васитәси илә о бири тајда, јухары гапынын ашағысында башга бир учсуз-бучагсыз каһа илә бирләшир.

Бәлкә дә дөвләр вә пәриләр Шушанын алтындан бу ојуғу она көрә ачмышлар ки, өз ашналарына тәһлүкә үз верәчәји тәгдирдә бу ојугдан бир ип кечириб, гаја үстүндәки бүтүн шәһәри өз үзәрләринә јыхсынлар вә нәһәнк ганадларыны чалыб, бу гижмәтли гәнимәтлә көјләрә галхсынлар. Јахуд әксинә, бу гәнимәти галдырыб, сонра инсанларын күнаһлары үзүндән Содам [27] вә һомарра [28] кими фәзадан јерә атсынлар...

Чәнуб тәрәфдән, Кирс дағындан Шушаја бир нәзәр салдыгда әтәкләриндә бу шәһәрин јерләшдији алынмаз гаја илә шәһәрин јарымдаирәви көрүнүшү думан арасындан, ичәрсиндә мајә гајнадылдығына көрә бухарланан нәһәнк бир мис газаны хатырладыр... Әбәс дејилдир ки, Аға Мәһәммәдхан Ибраһимханла сөјүшәркән она белә демишди: «Флан-флан шүдә! Сән газанын ичиндә әјләшиб, онун дәстәсини әлиндә тутмусан вә елә хәјал едирсән ки, куја мәнимлә чәкиширсән?! Мәрһәба сәнә! Һүнәрин варса чых мејдана!..»

Охучу, инди дә бахаг көрәк, гәзәбли мүстәбидин пишхидмәти газанда нә гајнатмышдыр. Сәфәрәли тәләсиқ Аббасбәјин јанына гајыдыб онунла пычылдашдыгдан сонра һәр икиси бирликдә Аға Мәһәммәдханым јатаг отағынын гапысында кизләнирләр. Онлар гапы далындан онун гарышыг вә дөһшәтли сөзләрини ешидирләр. Аббасбәј өз јолдашынын гулағына пычылдајыб дејир ки, о јухуда сајыглајыр. Сән кедәндән сонра мән бир нечә дәфә бу сөзләри ешитмишәм.

Нәһәјәт, гатилләр аллаһы вә бүтүн мүгәддәсләри көмәјә чағырыб сыјырма гылынчла Аға Мәһәммәдханым јатаг отағына сохулур вә зәиф кечә чырағы ишығында чәлд онун үзәринә атылырлар.

¹ Дев—инсанла шејтан арасында, пәри исә инсанла мәләк арасында фөвгәлтәбини бир хәјали варлыгдыр.

Аға Мәһәммәдхан чәтинликлә:

— Мәл'унлар!.. Нә едирсиниз!.. Сиз Ираны виран ејләјирсиниз!..—дејә тәләсик өз топлузуну гатилләрә тәрәф атыр. Лакин артыг кеч иди: гатилләр ону синәсиндән вуруб, башыны кәсирләр [29]. Онлар диггәтлә этрафы динләјирләр... Нәр тәрәф сүкут ичәрисиндәдир... Тәләсик онун алмас биләзикләрини (Куһи-нур¹ вә Дәрјаји-нур²) голундан ачыб, гәсдин нәтичәсини көзләјәрәк јата билмәјән һәмфикирләринин јанына гајыдырлар.

Садыгханла Мәһәммәдбәј горху вә һәјәчан ичәрисиндә идиләр. Каһ пәнчәрәдән дәншәтли һадисәнин баш вермәли олдуғу сарај тәрәфә гулаг асыр, каһ да мүхтәлиф бәһанәләрлә һәјәтә чыхыб өз инанылмыш адамларындан хәбәр тутурдулар.

Гапы дөјүлүр...

— Кимдир?..

— Бизик. Бизик!.. Ачын!..

Будур, Аға Мәһәммәдханым гатилләри гана бојанмыш һалда, гәтлин сүбуту олараг кәтирдикләри гијмәтли шејләрлә ичәри дахил олуб дејирләр: инди раһат ола биләрсиниз!..

— Биз гәти бир иш көрмәјә чәсарәт етмәздән әввәл,—дејә Садыгхан сөзә башлајыр—мәл'унун өлүмүнү јәгин етмәлијик.

— Олар,—дејә Сәфәрәли сәһбәтә гарышыр вә дәрһал онлар тәләсик чыхыб кедирләр.

...Садыгхан өз инамсызлығы үзүндән итаәтлә гәддини бүкәрәк шаһын јатаг отағынын гапысыны бир гәдәр аралајыб, еһтијатла ичәри дахил олур. Сәфәрәли дә чәлд отаға кириб, Аға Мәһәммәдханым башыны ајағы илә итәләјәрәк дөшәмәјә атыр вә јорғаны галдырыб һәлә сојумамыш јаралары онлара көстәрир... Сонра һәр икиси чыхыб кедир.

Чарчылар, Аға Мәһәммәдханым адындан бүтүн шәһәрдә Шәгаји гошунуну чағырыб дејирләр ки, бир мүһүм һадисә үзүндән шаһ онлары Ирана көндәрир. Садыгхан исә бу заман тәкликдә Мәһәммәдбәјә дејир:

— Әкәр сүбһ ачыланда бу фәчиәли хәбәр һәр тәрәфә јајыларса, мән бурада Аға Мәһәммәдханым адамлары илә үзүз кәлә билмәрәм вә бахтында да пәјтахта кедиб чата билмәрәм; һалбуки инди бүтүн әјаләтләрин әманәтинин топланмыш олдуғу пәјтахты тутмаг соң дәрәчә вәчибдир. Буна көрә дә мән, һамыдан әввәл Теһранда бүтүн һакимијјәти элә кечирмәлијәм, сиз исә өз икидләриниз вә дәншәт доғуран адынызла бу дағыныг гошунун өһдәсиндән чоһ асанлыгла кәлә биләрсиниз.

¹ Куһи-нур—нур дағы.

² Дәрјаји-нур—нур дәнизи.

Садыгханла Мәһәммәдбәј белә ајрылдылар. Садыгхан Иран тахтына саһиб олмаг үчүн тәләсик Теһрана јола дүшдү; Мәһәммәдбәј исә мүхтәлиф бәһанәләрлә өз тәрәфдарларыны башына топлајыб сәһәрин ачылмасыны көзләјирди.

IV

Кечә Мәһәммәдбәј лазыми сәрәнчамлар верди. Өз тәрәфдарларыны дәстәләрә бөлүб, бә'зиләринә Иран гошунларынын сәркәрдәләрини һәбсә алмағы, башгаларына мәнбуслары азал етмәји, үчүнчүләрә үмуми әмәлијјат баш тутмадығы тәгдирдә ән јахшы мөвгеләри элә кечирмәји тапшырды. Өзү исә әсас гүввәләрлә Аға Мәһәммәдханым гәраркаһына кетмәји гәрара алды. Сәһәр ачылан кими гәфләтән јахаланыб горху вә дәншәт ичәрисиндә галан иранлылар һәр јердә әзилиб сыхышдырылдылар. Мәһәммәдбәј инадлы бир вурушмадан сонра Аға Мәһәммәдханым гәраркаһыны элә кечириб, орадан күлли миғдарда сәрвәт тапды. Сонра Мәһәммәдбәј хәзинәни вә шаһын бүтүн сәрвәтини өз имарәтинә кәтириб, ертәси күн иранлылары Араза гәдәр тә'гиб етди.

Бу фәлакәт о заман азадлығы бурахылмыш вә чанлы тәәсүрат алтында олуб, өз кәләчәји үчүн кәдәрләнән Молла Пәнаһын досту Видади тәхәллүслү Молла Вәлијә јаздығы бир мәктубда чоһ көзәл тәсвир едилмишдир. Бизим һәлә инди дә мәшһур олан халг шаирләриндән бири үчүн характерик олан бу ше'ри бүтүнлүклә веририк:

Еј Видади, кәрдиши-дәврәни-кәчрәфтарә бах!
Рузкарә гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах!

Әһли-зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкмү адил падишаһи-гадири-гәһһарә бах!

Сүбһ сөндү, шәб ки, хәлгә гиблә иди бир чираг,
Кечәки игбалы көр, күндүздәки идбарә бах!

Тачи-зәрдән та ки, ајрылды димағи-пүргүрүр,
Пәјмал олду тәпикләрдә¹ сәри-сәрдәрә бах!

¹ Рәвәјәтә вә чанлы шаһидләрин дедијинә көрә, Аға Мәһәммәдханым башсыз бәдәнини вә кәсильмиш башыны шәһәрин күчәләриндә кәздирдиләр. Дөјүшләрдә һәлак олмуш әскәрләрин һиддәтә кәлмиш дул арвадлары вә јетим ушағлары бу нәши вә башы ајаг алтына салыб тәпикләјирдиләр.

Баид көтүр бу айли-дунјадан ајаг тутдугча гач,
Нә гыза, нә огула, нә ашина, нә јарә бах!

Ибрәт ет Аға Мәһәммәдхандан, еј кәмтәркәда,
Та һәјатын вар икән нә шаһә, нә худкарә¹ бах.

Вагифа, көз јум, чаһанын бахма хубу зиштиһә,
Үз чевир али-әбајә, Әһмәди-Мухтарә бах (130).

Мәһәммәдбәј Гарабағ ханлығыны идарә етмәјә башладығы заман һансы тәдбирин даһа әлверишли олмасы барәсиндә тәрәддүд едирди. Бир тәрәфдән Садыгхан чохлау гошун топлајараг сон заманларда Гарабағдан ајрылмыш олан гошну ханлыглары өзүнә табе етмәји она мәсләһәт көрүр вә өз фәәлијјәтиндә мүвәффегијјәт газана билсә, ону Азәрбајчан валиси тәјин едәчәјинә сөз верирди. Дикәр тәрәфдән, кәнчәли Чавадхан онунла гоһум олмағы тәклиф едәрәк, Ибраһимханы бүтүн аиләси илә бирликдә гырмаг үчүн чохлау һәдијјә кәндәр-мәсини хаһиш едирди, чүнки Ибраһимханын олдуғу Чар-Бәләкән вилајәтинин кәндхудалары онун гардашы Талыбханбәји вә башгаларыны өлдүрмүш вә онун хаһишини һәвәслә јеринә јетирмәјә һазырдылар. Бундан әлавә, Шушанын бир чох адлы-санлы бәјләри вә сакивләри, о заманки адәтә көрә, Ибраһимханын Гарабағда галан оғулларыны бүтүн мө'тәбәр адамларын әли илә өлдүрмәји она тәклиф едирдиләр ки, һамы истәр-истәмәз онун хејринә һәрәкәт етсин. Һәм дә онлар буну әсас тутурдулар ки, халгы һәдсиз тәләбләри илә тагәтдән салан Ибраһимхан өз дөврүнү кечирмишдир, јоллар ајрычында олан бир мәмләкәти идарә етмәк үчүн даһа бачарыглы бир һаким лазым иди.

Садыгханын Аға Мәһәммәдханын гардашы оғлу Фәтәлиханла дөјүшдә мәғлуб олмасы вә Фәтәлиханын Иран тахтачына саһиб олмасы хәбәри алындыгдан сонра Мәһәммәдбәј бу тәклифләрә чаваб олараг е'лан етди ки, кеч-тез күчлү гошну дөвләтләрдән биринә табе олмасы лазым кәлән бу мәмләкәтдә ханлыг е'тибарсыз олдуғундан, о һеч бир заман өзүнүн 70 јашлы әмисини вә әмиси оғланларыны өлдүрмәјә вә ја өлкәдән говмаға разы олмаз, чүнки бүтүн дунјанын һөкмранлығыны белә она версәләр, бу русвајчылығы јумаг олмаз. О, ејни заманда өз әмисинин јанына һәдијјә вә сүрсәт-

¹ Доғрусу «хунхар» олмалыдыр—ған төкән демәкдир. Түркијә султанынын ләғәбидир.

ла бирликдә елчиләр кәндәриб, она һеч бир шајиәјә инанмағы вә өз ханлығына гајытмағы тәклиф етди. Лакин Мәһәммәдбәјин һәсәдини чәкән сарај адамларынын тә'сири алтында олан хан бунларын һеч биринә инанмырды вә Фәтәли шаһын вә'дини алмадан Гарабаға гајытмаға горхурду. Тајызда шаһын белә бир әмри алынды ки, Ибраһимхан өз ханлығына гајытсын, Аға Мәһәммәдханын нә'шини вә онун өлүмүндә мүгәссир олан Мәһәммәдбәји вә пишхидмәт Сәфәрәлини¹ онун јанына кәндәрсин. Бу заман Ибраһимхан әввәлчә Мәһәммәдбәјин језнәси олан оғлу Меһдигулуханы Гарабаға кәндәрди ки, Мәһәммәдбәји вә јерли әһалини ону гаршыламаға һазырлашдырсын, өзү исә муздла тутулмуш бәјүк бир ләзки дәстәси илә јола дүшдү.

Өз әмисиндән әсла бәдкүман олмајан Мәһәммәдбәј әввәлчә ханын бәјүк оғлу Мәһәммәдһәсәнаға илә көрүшүб, ханы гаршыламаға кетди вә ону шәһәрә гәдәр мүшајиәт етди; ертәси күн исә она шаһын хәзинәсиндән гијмәтли һәдијјәләр кәндәрди.

Ејни заманда, ханын јанында онун бәјүк оғланлары вә сарај бәјләри мәшвәрәтә топлашыб, мәмләкәтин кәләчәк еһтијачлары һаггында белә бир гәрар гәбул етдиләр:

— Аллаһа шүкүр, биз бу гәдәр сәркәрдән кәзиб долашдыгдан сонра сағ вә сәламәт доғма шәһәримизә кәлиб чатдыг,—дејә ханын бәјүк оғлу Мәһәммәдһәсәнаға сөзә башлады. Хошбахтлыгдан Мәһәммәдбәјин бәд нијјәтләри һаггындакы бүтүн шајиәләр боша чыхды; инди биз гәддар дүшмәнимиз олан Аға Мәһәммәдханы өлдүртдүјүнә, бизим сәркәрданлығымыза сон гојдуғуна көрә Мәһәммәдбәјә борчлујуг. Одур ки, биз онун дәфәләрлә өз јахын адамлары васитәси илә мәнән етдији хаһиши нәзәрә алараг, онунла јени гоһумлуг әләгәси јаратмалы вә икид сәркәрдә олдуғуна көрә ону өз әлимиздә сахламалыјыг.

— Әксинә,—дејә ханын гоһуму Мирзәлибәј етираз етди,—әкәр онун көһнә досту вә гоһуму Шәгаји ханы Иран тахтына әјләшсә иди, онун нијјәти, ләзкиләри әлә алмаг, бизим һамымызы гырмаг, јахуд биз бураја гајыдаркән јолумузу кәсмәк иди. Бундан әлавә, Фәтәли шаһ һәр нечә олса, онун әлә верилмәсини тәләб етдији һалда сиз нә едә биләрсиниз?

— О, һеч дә ләзкиләри әлә алмаг фикриндә олмамышдыр. Бу, Чавадханын фитнәси иди; о буна разы олмамышды,—дејә Мәһәммәдһәсәнаға е'тираз етди.—Бунларын һамысыны мән Чавадханын сарај адамларындан бири олан өз гоһумудан өјрәниб билмишәм. Садыгханын, иши баш тутдуғу тәгдирдә,

¹ О бири гатил Аббасбәј Садыгханла бирликдә кетмишди.

јүксәлмәк арзусуна кәлдикдә исә, ону бу барәдә иттиһам етмәк үчүн әсас јохдур, чүнки һеч кәсә өзүнүн сәламәтлји вә јүксәлмәси һаггында дүшүнмәји гадаған етмәк олмаз. Икинчиси дә, Садыгхан һеч заман о дәрәчәдә тәкәббүрлү олмашдыр ки, өз бөјүк гоһумларына еһтирам көстәрмәсин; биз онунла әл-әлә вериб, бүтүн Загафгазија өлкәсини өзүмүзә табе едә биләрик.

Бунларын һамысы еһтималдыр,—дејә хан өзү сөзә башлады.—Лакин әслиндә гачаркән өлдүрүлән Әбдүлсәмәдбәјин әвәзиндә башга бир нәфәрин әманәт көндәрилмәси үстүндә вә руслара үмид бағладығымыза көрә, биз имкан вердик ки, чинаатымызы гырсынлар, јурдумузу јандырыб күлә дөндәрсинләр. Әкәр биз Мәһәмәдбәји вә онун јанында олан Аға Мәһәмәдханын гатилини әлә вермәсәк, кимә архалана биләрик, кимдән көмәк көзләјә биләрик.

— Белә бир мүнәсиб фүрсәт вар икән Мәһәмәдбәји башдан етмәјин бизим кәләчәјимиз үчүн бөјүк сијаси әһәмијјәти вардыр,—дејә јенә һәмин Мирзәлибәј тәсдиг етди.

— Онун атасы даима сизинлә мубаризә едирди; өзү исә анасынын сизә әрә кетмәсинә разы олмајыб ону өлдүрдү. һәмчинин сизә ән сәдагәтли олан сарај адамы Молла Пәнаһи да өлдүрдү; инди исә өлкәни беш ај идарә етдикдән сонра бу гәдәр тәкәббүрлү вә сәрвәтли олдугу һалда, онун кәләчәкдә динч отурачагына ким заман ола биләр?

— Онун атасынын мубаризә апармасынын сәбәбләри вар иди,—дејә јенә Мәһәмәдһәсәнәга етираз етмәјә башлады.—Чаванлыгында һиддәтләнәрәк өз анасыны өлдүрмүшә дә, атасынын гатилини өлдүрмәклә онун аз гала бүтүн аиләсини гырмагла вә бир чох башга икидликләри илә бунун әвәзини чыхмышдыр. О, Аға Мәһәмәдханын өлдүрүлмәсинә көмәк етмиш, Гачар гошунларыны өлкәдән говмушдур. Бунларын исә бизим үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр¹.

¹ Јухарыда исә едилдији кими, Мәһәмәдбәј өз анасыны өлдүрдүкдән сонра узун мүддәт вәтәниндән дидәркин дүшүмшдү; јалныз атасыны өлдүрәнләрдән интигам алдыгдан сонра өз гоһумлары илә барыша билмишдир. Онун нечә һәјат сүрмәси һаггындакы рәвәјәтләрдән асанлыгла көрмәк олар ки, Мәһәмәдбәј басгынлардан вә өз вәтәнинин сәрһәдләрини горумагдан чох аз һалларда бош вахт тапырды. Бу ишләрдән әсудә олдугу заманлар исә мусиги чалдырыб ики топпузла үдман едир вә чыдыра чыхырды. Тарихимизин һәмин чәкәвәрлик дөврүндә атәш сачан силаһ һәлә индики гәдәр тәкмилләшдирилмәмишди; буна көрә дә Мәһәмәдбәј вә онун нөкәрләри чөшән кејәрдиләр. О заманлар гол күчү вә икидик һәр шејдән үстүн иди. Буна көрә дә о һәмин үстүнлүкләри оланлара гаршы сәхавәтли вә мәрһибан иди. Одур ки, әтраф јерләрдән бүтүн сечмә адамлар дәстә-дәстә онун јанына ахышырдылар. Күрчүстандан башламыш та Иранын даһили әјаләтләринә гәдәр, Хәзәр дәнизиндән башламыш Түркия империјасынын сәрһәддинә гәдәр кенш бир сәһәдә чохлү гапшылары олдугуна көрә, Мәһәмәдбәј—һәминә өз икидләри илә бу

— Елә бәла да бурасындадыр ки, онун сон икидликләри инди башымыза әнкәл олубдур,—дејә хан онун сөзүнү кәсди.—Әввәлләрдә дедијим кими, ики шејдән бири олмалыдыр: ја ону әлә вермәлијәм, ја да өз ирси ханлығымдан әл чәкмәлијәм.

— Хан, сиз кими әлә верирсиниз? Мәкәр онун атасынын гүрбәтдә өлдүрүлмәси вичданымыза ағыр јүк дејилдирми? Мәним фикримчә, әкәр јенидән гачарларла үз-үзә кәләркән өз гүввәләримизә, һабелә дејилдијинә көрә, күлли мигдарда Күрчүстана кедән русларын көмәјинә бел бағлаја билмәриксә,

јерләри кәзиб чох заман бүтүн бир әјаләтдән бач-хәрач алыр вә бу јерин әһалисини итаәтә кәтирир, бәзән дә өзүнү хан елан едән бирини өз тәрәфдарлары илә бирликдә тәғиб едирди. Вахтилә аз гала бүтүн Загафгазијада вә Азәрбајчан валилијиндә һөкмдар олмасы үчүн Ибраһимхан онун икидлијинә борчлү иди.

Дејиләнләри тәсдиг етмәк үчүн онун икидликләриндән даһа бир мисал кәтирәк: Ибраһимхан Гарадағлы Мустафаханьң Гарабағ үзәринә һүчүм етмәсиндән хәбәр тутуб, Нахчыванын мүнәсирсиндән әл чәкир вә кери чәкилмәјә һазырлашыр. Лакин Қалбалыхан онун көмәјинә кәлән мүттәфигләриндән хојлу Чәфәргулухан, балбаслы Мәһәмәд Шәриф Султан вә башгалары илә бирликдә гарабағлылар үзәринә сүвариләрлә һүчүмә кечир, онлар Ибраһимханын сүвари гүввәләрини кери чәкилмәјә мәчбур едир, пијада гошуну әзир вә дүшәркәјә сохулурлар. Мәһәмәдбәј аз мигдарда нөкәрләрлә онларын гаршысына чыхыр вә дүшмәнләрин һүчүмуну дајандырыр, тәкбәтәк вурушмада Мәһәмәд Шәриф Султаны өлдүрүр вә ахшама гәдәр вурушманы давам етдириб, ара-сыра мүнәсирәгәјјәт газанараг, нәһәјәт, онлары кери чәкилмәјә мәчбур едир. Кечә Ибраһимхан да кери чәкилир. Мәһәмәдбәј исә бир нечә нәфәр нөкәрдән ибарәт кичик бир дәстә илә 100 верстдән чох ат чапыб, ертәси күн ахшам чағы Араз чағы сәһлиндә һүчүмдан гајыдан гарадағлыларын јолуну кәсир, онларын бүтүн талајыб кәтирдикләри гәнимәти, әсирләри, Мустафаханын өз хусуси јүкләрини әлләриндән алыр вә тәкбәтәк вурушмада башчыларындан бири олан Сәфәргулубәји өлдүрүр, онун ардынча мејдана атылан гардашы Мәһәмәд Вәли Султаны исә јаралајыб әсир тутур. Мүәсири олан үоғланлы Әлибәј мүнәсирәгәјјәт сөјләмишдир ки, ертәси күн Мәһәмәдбәј Султандан: түфәнкин белә јахшы тушландығы һалда бәс нә үчүн атмады,—дејә сорушдугда, Султан чаваб вермишди ки, онунла үз-үзә кәлдикдә күллә атмаса да, өләчәјини јәгин етдији үчүн түфәнк тамамилә јадыннан чыхмышды.

Аға Мәһәмәдханын биринчи һүчүму заманы Араз чағынын јухарларында она гаршы Мәһәмәдбәјин башчылығы илә 3000 нәфәрлик сүвари дәстә чыхарылмышды. Мәһәмәдбәј хәбәр тутур ки, Аға Мәһәмәдхан Араз чағынын ашағыларындан кечиб, һиндарх кәндинин јахынлығындәки дүзәнликдә дүшәркә салмышдыр, ханын әрзаг дашыјан арабачылары исә Кәһризли кәндинә һүчүм едиб, јандырымышлар вә с. О, дәстәдән 300 нәфәр јахшы гачан аты олан сүвари сечиб интигам алмаға кедир. Ахшам үстү онлар јәһәрләринә бир шәлә от бағлајараг өзләрини әрзаг арабачысы кими көстәрдикләри үчүн һеч кәс онлары танымыр. Дәстә дүшәркәјә чатыбу бир тәрәфә атыр вә һейрәт ичәрисиндә галан дүшмәнә һүчүм едир. Онлар узун мүддәт мүнәсирәгәјјәтлә вурушур вә јалныз иранлылар бөјүк дәстәләр һалында бирләшдикдән сонра кери чәкилмәјә башлајырлар. Дојран кәнди јахынлығында Мәһәмәдбәјин аты чухура дүшүр, аты күчбәлә илә чухурдан чыхардыр. Гаһ гараланда онлар Әрки дүзүндә тәләјә салынмыш дүшмән үзәринә атылараг онлары тамамилә гырырлар.

Мәһәммәдбәјә гаршы јаранмыш тәһлүкәни она билдирмәк даһа јахшыдыр ки, о, вахтында чыхыб бир јана кедә билсин.

— Бунларын һамысы доғрудур,—дејә ханын гоһуму Фејзибәј чаваб верди,—Лакин унутмајын ки, су мејмунун боғазына чыханда баласыны ајағынын алтына гојар¹.

— Бәли, бәли, Фејзибәј дүз дејир,—дејә әксәријјәт—гәра-ра алды ки, башымыза јенидән бөјүк бир бәла ачмагданса, бир нәфәри әлә вермәк даһа јахшыдыр.

Мәһәммәдбәј ханын јанына кәләркән ону тутмағ үчүн 9 нәфәр ән күчлү әскәр ајырыб, дәрһал онун далынча адам көндәрдиләр.

Мәһәммәдбәј кәлир. Мәһәммәдһәсәнәғанын көстәриши илә гарадәмирчили Әмирасланбәј ону бу тәһлүкәдән хәбәрдар едирсә дә, о, дајанмајарағ, нөкәрләрини һәјәтдә гојуб, гардашы Ханкиши бәјлә бирликдә ханын јанына кәлир.

Вичдан әзабы чәкдијинә, јохса башга сәбәбләрә көрәми ону хан әввәлчә фикрләшдији кими, һәбсә алмағ һағгында әмр вермәјә чәсарәт етмир, һәтта Мәһәммәдбәјин әдәб даирәсиндән чыхыб она гәбаһәт көстәрмәсинә дә фикир вермир.

Пешман олмуш хан Мәһәммәдбәј кетдикдән сонра:

— Нә олур-олсун, мән һеч бир заман өз икид гардашым оғлуну әлә вермәјә разы олмарам. Лакин инди бәла бундадыр ки, әкәр о бизим нијјәтимиздән хәбәр тутубса, ону һеч бир вәһһлә инандырмағ мүмкүн олмајачағдыр. Мәһәммәдһәсәнәға, сизә тапшырырам, һәр нечә олса, тез онун јанына кедиб, бу тәһлүкә барәдә ону хәбәрдар едәсән вә мәним һәмишә она рәғбәт бәсләдијимә Мәһәммәдбәји инандырыб, өз тәһлүкәсизлији хатиринә мүвәғгәти оларағ узағ бир јерә кетмәсини она мәсләһәт көрәсән.

Лакин артығ кеч иди. Мәһәммәдбәј ханын јанындан чыхан кими дәрһал Шушадан јола дүшмүшдү. Һәтта Мәһәммәдһәсәнәғанын шәһәрин 40 верстлијиндә олан Туғ кәндинә кәлиб, хејрхаһлығ көстәрмәси дә инандырычы нәтичә вермәди. О һәр шејдә бир тәлә көрүрдү.

Мәһәммәдбәј орадан Тәртәр чајы саһилиндәки Кәләнтәрли маликанәсинә јола дүшдү. Беләликлә, вәзијјәтинин ағырлығы онун һәрәкәтләринә дә тәсир көстәрди; Мәһәммәдһәсәнәғанын мәсләһәти илә, Иранла әдавәт едән Күрчүстанга вә ја һеч олмаса Русијаја кедиб, Гарабағ ханлығынын Русија тәбәәлијинә гәбул едилмәсинә көмәк етмәк әвәзинә, о өзүнүн дөјүш мејданындакы кечмиш рәгиби нухалы Кор Мәһәммәдһәсәнханьн фитнәкар сөзләринә инанды. Кор Мәһәммәдһәсән-

¹ Азәрбајчан зәрб-мәсәлидир. Бизим адәтләрлә таныш олан һәр кәсә мәлумдур ки, һүгүгшүнаслар үчүн ганун маддәләринин нә гәдәр әһәмијјәти вәрса, зәрб-мәсәләрин дә бизим үчүн о гәдәр әһәмијјәти вардыр.

хан анд ичиб, онун јахын адамларыны инандырды ки, өз гызыны Мәһәммәдбәјә әрә верәчәк вә ханлығын идарә олунмасыны да она тапшырачағдыр, чүнки кор олдуғуна дүшмәнләри һәр тәрәфдән онун үзәринә галхмышлар.

Бу кәләк баш тутду. Мәһәммәдбәј Күр чајыны кечиб, Мәһәммәдһәсәнхан тәрәфиндән гәбул едилди. Лакин Мәһәммәдбәјин кәлишинин алтынчы күнү, тоја һазырлығ заманы ханын әмри илә ону ханчәсинә һәбсә алыб, бүтүн сәрвәтини әлә кечирдиләр¹. Сонра ону гандаллајыб күчлү кешикчи дәстәси илә ган дүшмәни ширванлы Мустафаханьн јанына көндәрдиләр. Мустафахан исә Мәһәммәдбәј тәрәфиндән өлдүрүлмүш атасынын, гардашларынын вә башга гоһум-әғрабасынын интигамыны аларағ ону шәрәфсизчәсинә өлдүрдү².

V

Гарабағ ханлығынын кәләчәкдә мүстәгил галмасы мәсәләсини фикрә кәтирмәк белә мүмкүн олмадығына көрә, Шушада ханын гочалығындан истифадә едән әјанлар бүтүн идарә ишләрини өз әлләринә аларағ бири-биринә дүшмән олан ики дәстәјә бөлүнмүшдүләр. Бу дәстәләрдән бири русларын Загафгазијанын ишләринә гарышмасыны көзләјәрәк һеч бир вәһһлә Ирана табе олмағ истәмир, дикәри исә, әксинә, Мәһәммәдбәј кими бир дүшмәнин арадан чыхмасындан севинә-

¹ Мәлум олдуғу үзрә, бүтүн Шәрг ишғалчылары, етибарлы отурағ јерләри олмадығына көрә, гијмәтли шејләрини һәмишә өз јанларында сахлајырдылар. Буна көрәдир ки, Мәһәммәдбәј Аға Мәһәммәдханьн игәмәт-каһыны әлә кечирәркән орадан һәдсиз-һесабысыз сәрвәт, о чүмләдән гијмәтли даш-гаш, гызыл, күмүш, шал, силаһ вә с. тапмышды. Өз гардашларына, бачыларына вә Ибраһимхана вердикләриндән башга, галан гијмәтли шејләр Шушада, шәһәрин кәнарында, Кирс дағында басдырылмышды, галанлары исә онун јанында иди; көзү илә көрәнләрдән ешитдијимә көрә, о, Кәләнтәрлијә 80 жүклә кәлмишди. Мәһәммәдбәјин бу сәрвәти басдырмасы барәсиндә халғ арасында дејирләр ки, о бу иши ермәниләрә көрдүрүр вә сонра да онлары өлдүрүрдү.

Биз ону шәхсән таныјан гочалардан бу барәдә сорушдугда, онлар бу дејилән бөһтанлардан ачыначағлы һалда шикајәтләнерәк чаваб вердиләр ки, о доғрудан да бу иши көзү бағлы ермәниләрә вә иранлы әсирләрә көрдүрүрдү. Лакин о гәдәр еһтијатлы һәрәкәт едирди ки, онлардан һеч бири сәрвәтин һансы тәрәфдә басдырылдығыны мүәјјән едә билмәзди. Лакин о, һәмин адамлардан бир нәфәрини белә өлдүрмәји фикринә дә кәтирмәмишди.

² Онун кәдәрли өлүмү барәсиндә јаранмыш чохла халғ маһныларындан Валәһ тәхәллүслү кулаблы Молла Сәфинин ән мүһүм һадисәләр һағгында сөјләдикләриндән ашағыдакы парчаны мисал көстәрәк:

Мәһәммәдбәј кими чәллад хунфәшан
Көрмәмишди һәр күзидә бир чаһан.
Ҳејиф ки, башадәк сүрмәди дөвран,
Кетди үрәјиндә арзуман һаны!

рәк, Иран һөкмдарыны һәр васитә илә разы салмаға чалышыр. Бу дәфә Иран тәрәфдарлары ханы да өз тәрәфләринә чәкәрәк үстүнлүк әлдә етдиләр. Бу дәстәнин нүмајәндәләриндән Мирзәлибәј, Фәјзибәј вә башгалары Фәтәли шаһын ирадәсини јеринә јетирәрәк пишхидмәт Сәфәрәлини Нуха ханындан тәләб едиб¹, ону ат кими наллајараг, һабелә Аға Мәһәм-мәдханын тикә-тикә олмуш нә'шини зәр-зибаја бүкәрәк, бунларын һамысыны мүти бир итаәткарлыгла Теһрана көндәрдиләр. Бир мүддәтдән сонра, јенә дә Фәтәли шаһын арзусуна көрә, даһа бөјүк бир ихлас илә ханын оғлу Әбүлфәтханы она киrow көндәрдиләр, хан гызы Ағабәјимағаны [31] исә она әрә вердиләр. Шаһа там итаәткарлыг көстәрмәк әләмәти олараг, Шушада онун адына 30 гәпик гијмәтиндә олан күмүш пул (саһиб-гран) кәсмәјә башладылар.

Фәтәли шаһ онун ән бөјүк арзуларыны јеринә јетирмәкдә белә чанфәшанлыг көстәрилмәси мүгабилиндә мүкафат олараг, хана Гарабағ ханлығынын кәлириндән башга, Гарадағ ханлығынын кәлириндән дә истифадә етмәк һүгугу верди.

1804-чү иләдәк вахт Гарабағда һеч бир диггәтәләјиг дәјишиклик олмадан кечди. Лакин бу мүддәт әрзиндә гоншулуғда баш верән чох мүһүм һадисәләр Гарабағ ханы вә онун ојанларынын тәфәккүр тәрзинә билаваситә тә'сир көстәрди.

Чохдан бәри гоншу дәвләт вә халгларын басғынларындан әзаб чәкән Күрчүстан, һәр дәфә мүнасиб фүрсәт дүшдүкдә, она һәммәшәб олан Русија илә бирләшмәк истәјирди. Овахтадәк Күрчүстанын бу арзусу она көрә јеринә јетмәмишди ки, Русија илә Күрчүстан арасында мүстәгил вә һәрбчи чәркәз тајфалары јерләшмишди вә русларын онларын әразисиндән кечиб күрчүләрә көмәк әли узатмасы асан дејилди. Лакин рус гошунлары Гафгаз дағларынын шимал этәкләрини тутдугдан сонра, онларын Гафгаз сыра дағларындан кечмәси асанлашды. Буна көрә дә Аға Мәһәммәдхан ахырынчы дәфә күрчүләрин пајтахтыны дағытдыгдан сонра, онлар гүдрәтли Русија императорунун тә'бәәлијини гәбул етдиләр. Рус гошунлары Тифлисн тутду вә онларын сәркәрдәләри Күрчүстан сәрһәдләрини дүшмән һүчүмларындан горумаг һагғында сәрәнчәм алдылар.

Дағыстандакы ләзкиләрин, Исвечрәдәки кантонлар кими, федератив чәмијјәт гурмалары вә онларын бәрабәрлик әсаында мүстәгил олмалары јадларын һүчүмуну үмуми гүввәләрлә, бирликдә дәф етмәјә көмәк едирди. Буна көрә дә нә Чинкизхан, нә Тејмурун, нә османлыларын вә нә дә Надирын

гошунлары онлары өз зүлмүнә табе едә билмәмишдиләр. Бу рәвајәтә вә гоншу халгларә нисбәтән онларын јухарыда көстәрилән дахили үстүнлүкләринә көрә, ләзкиләр бүтүн Гафгаз өлкәсиндә үстүнлүјү өз әлләринә алмышдылар. Буна көрә дә онлар рус гошунларынын Тифлиси тутмасы хәбәрини алдыгда аварлы Уммајханын башчылығы илә чохлу адам топлајыб Күрчүстан сәрһәдләринә сохулараг, руслары тамамилә говмаг вә ја гырмаг истәјирдиләр. Бундан хәбәр тутан кенәрал Лазарев ләзкиләрин гаршысына чыхды вә сајча үстүн олмаларына бахмајараг, ганлы дөјүшдә онлары кери отуртду [32]. Сонра рус гошунларынын баш команданы кнјаз Сисианов¹ икинчи дәфә ләзкиләри чәзәландырыб онларын дајагы олан Балакәни дағытды [33]. Инди нөвбә ләзки јыртычыларына сығыначаг верән кәнчәли Чавадханын иди. Бу вахта гәдәр о, рус тәбәәлијини гәбул етмәјә һазыр олдуғуну билдирмишдисә дә, сонралар Ирандан она тезликлә көмәк көстәриләчәјини вә'д етмиш Иран агентләри тәрәфиндән ширникләндириләрәк мүгавимәт көстәрмәјә һазырлашырды. Кнјаз Сисианов ону Кәнчә галасында (индики Јелизаветпол) мүһасирәјә алды вә бир ај давам едән мүһасирәдән сонра 1804-чү ил јанварын 3-дә һүчүм едиб, галаны тутду. Бәдбәхт ханын өзү өлдүрүлдү. Бу вахтлар Јереван вә Нахчыван һакимләри— Мәһәммәдхан вә Қалбалыхан Иран һөкмдары гаршысында нә үчүнсә мүгәссир олдуғларына көрә, Јереван галасында мөһкәмләнәрәк, кнјаз Сисиановдан тезликлә көмәјә кәлмәсини хаһиш етдиләр. Лакин һәмин илин јазында кнјаз Сисианов чохлу гошунла Јеревана јахынлашдыгда, онлар нәдәнсә өз вә'дләриндән дөндүләр вә Иран вәлиәһди шаһзадә Аббас Мирзәни көмәјә чағырдылар. Фәтәли шаһ, көрүнүр, һөкмәи газанылачаг гәләбәнин шәрәфини өз оғлуна вермәк истәмәјәрәк, чохлу гошунла Аббас Мирзәнин ардынча кәлди. Кнјаз Сисианов һадисәләрин белә бир шәкил алачағыны ирәличәдән көрә билмәзди; рус гошунлары үчүн әрзаг кәтирилмәси мәсәләси бөјүк чәтинликләрлә әләгәдар олдуғуна көрә, о бир нечә ганлы ворушмадан сонра Күрчүстана чәкилди. Лакин русларын иранлыларла бу илк тоггушмасында бүтүн өлкә үчүн белә бир факт ајдын олду ки, шаһ вә онун вәлиәһди Иранын бүтүн гүввәләри илә сајча нисбәтән аз олан рус дәстәсинин өһдәсиндән кәлә билмәдиләр. Рус дәстәләри исә нәинки дөјүшә-дөјүшә онларын дүшәркәсини тутмушду, һәтта онларын көзләри гаршысында узун мүддәт Јереваны мүһасирәдә сахламышды.

Белә бир шәрәйтдә, Гарабағда русларә һүсн-рәғбәт бәсләјән Мәһәммәдһәсәнағанын дәстәси үстүн кәлди. Һәм дә

¹ Сәфәрәлинин бир душтаг кими Нухадан апарылдығыны, бизә буну көзү илә көрмүш көчәри Имамгулубәјли һахверди киши сөјләмишдир.

¹ Бизим халг арасында она Шыпыхтур, јә'ни инспектор дејирләр.

гејд етмәк лазымдыр ки, о заманкы Иран сәркәрдәләринин вә о чүмләдән шаһын өзүнүн рә'јинә көрә, алынмаз гала олан Шуша шәһәри иранлылар үчүн Загафгазијанын ачары, руслар үчүн исә Иранын гапысы һесаб едилирди. Фәтәли шаһ, Ибраһимханла гоһум олмагдан башга, онун оғлу Әбүлфәти өз јанында бөјүк һөрмәтлә киров сахламасына, хана һәр чүр һөрмәт көстәрмәсинә бахмајараг, Шушанын Иран гарнизону тәрәфиндән тутулмасына тәкид едә билмирди. Буна көрә дә онун јеканә чарәси Әбүлфәтин әли илә фитнә-фәсад төрәдиб, белә бир мүнүм мәнтәгәни әлә көчирмәк иди. Фәтәли шаһ белә дә һәрәкәт етди. О, Јеревана, кнјаз Сисианова гаршы јүрүшдән кери гајыдаркән Әбүлфәтханы күчлү гошун дәстәси илә орада сахлады ки, о, һәм Гарабаг ханлығынын өзүнә ирсән чатан һиссәсини әлә кечирсин, һәм дә бу иш баш тутарса, јени әмәлијјата башласын. Әбүлфәтхан биринчи тапшырығын өһдәсиндән асанлыгла кәлиб, индики Зәнкәзур гәзасынын бир һиссәсини әлә кечирди. Бундан бир аз сонра о, ханын Мәһәм-мәдһәсәнаға вә башгалары илә бирликдә Туғ кәндиндә олмасындан хәбәр тутуб, күчлү дәстә илә ханы вә Мәһәм-мәдһәсәнағаны һәбсә алмаға чәһд етди. Лакин бәдбәхтликдән кечә ханын оғланлары Меһдигулухан вә Ханлар аға күчлү сүвари вә пијада дәстәләри илә өзләрини хана јетирдиләр.

Бунларын һеч бириндән хәбәри олмајан Әбүлфәтхан өз иранлы дәстәләри илә Туға јахынлашыр вә ону һәр тәрәфдән мүнәсирәјә алмаг һаггында әмр верди. Лакин дөјүш башланаркән иранлылар һәр тәрәфдән гәти мугавимәтә раст кәлдиләр вә кери чәкилмәјә башладылар; һәм дә елә бир низамсызлыгла кери чәкилдиләр ки, Әбүлфәтхан он-онбеш атлы илә бирликдә чәтинликлә Аразын о тајына кечә билди. Онун дүшәркәси вә јүкләри исә чохла әсирлә бирликдә галибләрин әлине кечди.

Бу һадисәдән сонра Мәһәм-мәдһәсәнаға өз тәрәфдарлары илә бирликдә гәти гәләбә чалды. Онун тә'киди илә бир нечә нәфәр адлы-санлы бәј ханын адындан кнјаз Сисианова мәктуб апардылар. Һәмин мәктубда хан иранлыларын пис нијјәтләриндән шикајәтләниб, рус императорунун тәбәәлијинә дахил олмаг һаггында өзүнүн, өз әјанлары вә тәбәәләринин гәти арзусуну билдирди. Мәктубун чавабыны бир нәфәр гәраркаһ забити кәтирди; һәмин чавабда мугавилә бағланмасынын вахты вә јери һаггында әввәлчәдән разылыға кәлмәк тәклиф едилди.

Беләликлә, 1805-чи илин мајында, ханлығын сәрһәддиндә, Күрәкчәј саһилиндәки дүшәркәдә (Јелизаветполун 20 верстлијиндә) кнјаз Сисианов Гарабаг ханлығынын рус императоруна сәдагәти һаггында андыны гәбул етди. Бағланан шәртләрә көрә:

«1. Шушалы вә гарабағлы Ибраһимхан Ирандан вә һәр һансы бир башга дөвләтдән һәр чүр вассаллыг вә асылылыгдан һәмишәлик имтина едир вә јалныз рус императорунун һакимијјәтини гәбул едир.

2. Хан гоншу һакимләрлә һеч бир әлагә сахламамағы өз үзәринә көтүрүр. Онлардан алынан мәктублардан өз мәзмуну е'тибары илә даһа мүнүм оланлары баш команданын һәллине көндәрилмәли, аз мүнүм оланлары һаггында исә Күрчүстандакы баш һакимин Ибраһимханын јанындакы нүмәјәндәсинә хәбәр верилмәли вә бу барәдә ондан мәсләһәт алынмалыдыр.

3. Онун әразисиндә сахланылан рус гошунлары үчүн баш командан тәрәфиндән тәсдиг едилән гијмәтләрлә әрзаг тәдарук едилмәлидир.

4. Гошунлар үчүн бина ајрылмалы вә одун верилмәлидир.

5. Јелизаветполдан Шушаја кедән јол арабаларын раһат кетмәси үчүн гајдаја салынмалыдыр.

6. Сәдагәт әләмәти олараг, хан бөјүк оғлундан олан нәвәсини һәмишәлик Тифлиسدә јашамаг үчүн киров вермәлидир.

7. Хан һәр ил 8 мин червон бач вермәли вә буну ики мүддәтдә: февралын 1-дә вә сентјбарын 1-дә өдәмәлидир.

Бунун мугабелиндә хана ашағыдакылар вә'д едилмишдир:

1. Онун мүлкү саламат сахланылыр, ханлығын идарәси ирси, бөјүклүјә көрә нәсилдән-нәслә кечир вә буну рус императору тәсдиг едир; мәнкәмә ишләри, чәза вермәк вә верки топламаг ханын ихтијарында сахланылыр.

2. Ханын мүлкүнү мугафиә етмәк үчүн Шуша галасына топларла бирликдә 500 нәфәр рус әскәри көндәрилыр.

3. Хана өз евиндә даими сахламаг үчүн үзәриндә рус керби олан бајраг бағышланыр; ханын әманәт тә'јин едилән нәвәсинин күндәлик хәрчи 10 манат күмүш пул илә мүәјјән едилир». [34].

Ибраһимханын тә'киди илә һәмин јерә, бир гәдәр бундан әввәл Нуха ханлығыны идарә етмәјә тә'јин едилмиш күрәкәни Сәлимхан да кәлир. О да һәмин шәртләрлә вә өз һимајәсиндәки чамаатла бирликдә рус императорунун тәбәәлијини гәбул едир. Һәмин ил октјбарын 25-дә шуракәлли Будаг-Султан вә декабрын 25-дә ширванлы Мустафахан да рус тәбәәлијини гәбул едирләр. Бундан сонра Аразын о тајындакы ханларын елчиләри бир-биринин ардынча баш команданын јанына кәлиб, ејни шәртләрлә рус тәбәәлијинә дахил олманы тәклиф етдиләр.

Шуша шәһәри, 1883-чү ил.

Әһмәдбәј Чаваншир.

Г Е Ј Д Л Ә Р

1. Кечән эсрин сонлары дедикдә, XVIII эсрин сону нәзәр-дә тутулур.

2. Мирзә Чамал (1773/74—1853) фарс дилиндә јазылмыш вә бу вахта гәдәр нәшр олунмамыш «Тарихи-Гарабағ» адлы эсэрин мүүллифидир.

Мирзә Чамалын һәјат вә фәалијјәти тарих әдәбијјатында аз ишыландырылмышдыр. XIX эсрин орталарында мәшһур гафгазшүнас Адолф Берже «Тарихи-Гарабағ» эсэрини рус дилинә тәрчүмә едәркән Мирзә Фәтали Ахундова мүрачиәт едәрәк, Мирзә Чамалын биографијасы һаггында мәлумат вермәсини ондан хаһиш етмишди. Мирзә Чамалы шәхсән та-ныјан М. Ф. Ахундов онун оғлу илә мәктублашыб, атасы һаг-гында мәлумат топлајараг, нәшр олунмаг үчүн А. Бержејә верир. (бах: «Гафгаз» гәзети, 1855, № 61).

Бу мәлуматдан ајдын олур ки, Мирзә Чамал Чаваншир наһијәсинин Хочалы кәндиндә, хан хидмәтчиләриндән олан Мәһәммәдханбәјин аиләсиндә анадан олмушдур. Мүүллифин атасы Мәһәммәдханбәј өз атасы минбашы Сәлифбәјин өлү-мүндән сонра Чаваншир тајфасынын башчысы, сонра да Шу-шанын галабәјиси (коменданты) олмушдур. Мирзә Чамал мүүјјән тәһсил алдыгдан сонра Ибраһимханын арвады Бикә-ханымын ишләр мүдири вәзифәсинә тәјин олунур вә һәмин вәзифәдә икән тәһсил алмаг үчүн Дағыстанын Хунзах кән-динә көндәрилир. О, бурада 6 ил галараг эрәб дилини өјрәнир. Аға Мәһәммәд шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра Мирзә Чамал Дағыстандан гајыдыр вә Бикәханымын зәманәти үзрә ханын е'тимадыны газаныр. Ибраһимхан онун атасынын хидмәтини нәзәрә алараг, Мирзә Чамалы Гарабағ ханлығынын вәзир-ка-тиби тәјин едир. Мирзә Чамал бу вәзифәдә Ибраһимханын өлүмүнә гәдәр (1806) галыр вә сонралар Ж. Л. Неболсинә

билабаситә табе олан милис командири Мәһәммәдһәсәнаға-нын јанында хидмәт едир.

1822-чи илдә Гарабағ ханы Мейдигулухан Ирана гачдыг-дан сонра о, А. П. Јермоловун көстәриши илә дәфтәрхана ка-тиби тәјин олунараг П. И. Могилевскинин, Мәдәтовун, Реут-тун вә башгаларынын јанында хидмәт едир. Мирзә Чамал 1840-чы илә гәдәр гуллуг етдикдән сонра исте'фаја чыхмыш вә 1853-чү ил апрелин 8-дә вәфат етмишдир.

Мирзә Чамалын «Тарихи-Гарабағ» эсэриндә Гарабағын 1813-чү илә, јә'ни Күлүстан сүлһ мугавиләси бағланана гәдәр тарихи әһатә едилир. Бу эсәр гијмәтли тарихи фактларла чох зәнкинدير.

Мирзә Чамалын эсэринин бир һиссәсинин рус дилинә тәр-чүмәси «Гафгаз» гәзетинин 1855-чи ил 61, 62, 63, 67 вә 69-чу нөмрәләриндә Чамал Чаваншир Гарабағи имзасы илә дәрч едилмишдир. Эсэрин чап олунмуш һәмин һиссәләри јенидән 1884-чү илдә «Гафгаз» гәзетинин 139, 150, 154, 161, 167-чи нөмрәләриндә јенидән дәрч едилмишдир.

3. Мирзә Адыкөзәлбәј (1770—1848) һагвердибәј оғлу Га-рабағ бәјләри нәслиндән олуб, өз дөврүнүн савадлы адам-ларындан бири иди. 20 јашында Тифлиسدә күрчү чарынын са-рајында олан Русија назири Ковалевскинин јанында гуллу-ға кирән Мирзә Адыкөзәлбәј сонралар мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмыш вә рус ордусу капитаны рүтбәсинә гәдәр јүксәл-мишди. Өз әлинә бөјүк вар-дөвләт кечирмиш Мирзә Адыкө-зәлбәј 1830-чу илдә исте'фаја чыхыр. О, өмрүнүн сон иллә-риндә Гарабағ вилајәт мәһкәмәсиндә ичласчы вәзифәсиндә олмуш вә ханлығын бүтүн сijasи ишләринә гарышмышды. 1845-чи илдә Мирзә Адыкөзәлбәј Тифлисин вите-губернато-ру подполковник Михаил Петрович Колјубакинин тапшырығы үзрә Гарабағын тарихини јазмыш вә «Гарабағнамә» адланан бу эсәрдә ханлығын 1736-чы илдән 1828-чи илә гәдәр сijasи тарихини әкс етдирмәјә чалышмышдыр.

Мүгәддәмә, он ики фәсил вә мүүллифин өз јаздығы тәр-чүмеји-һалындан ибарәт олан бу әлјазмасы илк дөфә Азәр-бајчан вә рус дилләриндә 1950-чи илдә Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институту тәрәфиндән нәшр олунмушдур.

4. Мирмәһди Хәзани (1811—1893) Ахунд Сејид Мир Мей-ди Һәшимбәј оғлу Мусәви Гарабағи «Китаби-тарихи-Гара-бағ» эсэринин мүүллифидир. О, Зәнкәзур гәзасынын Мамыр-лы кәндиндә анадан олмуш, сонралар исә Туғ кәндинә көч-мүшдур. Эрәб вә фарс дилләриндә тәһсил алмыш Мир Мей-ди «Хәзани» тәхәллүсү илә бир шаир кими мәшһур иди.

Онун Азәрбајчан дилиндә јазылмыш «Китаби-тарихи-Га-рабағ» эсәри бу вахта гәдәр чап олунмамышдыр. Мүүллиф бу эсэриндә Мирзә Чамалдан вә Мирзә Адыкөзәлбәјдән

фэргли олараг бэ'зи игтисади мөсэлэлэрэ вэ Гарабағын хан-лыг дөврүндэки инзибати бөлкү мөсэлэлэринэ тохунур. Бу эсэрдэ Шуша шәһэринин бинасынын гојулмасы, Вагифин һэбс олунмасы, өлдүрүлмәси вэ бир нечэ мүһүм мөсэлэлэр јухарыда адлары чәкилән мүәллифлэрэ нисбәтән даһа әтрафлы шәрһ олунмушдур. «Китаби-тарихи-Гарабағ» Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылыр (инв. № 14).

5. Пәнаһханын Һулакүханын (1256—1265) нәвәси Аргунханын (1284—1291) нәслиндән олмасы һаггында мүәллифин еһтималыны мәнбәләр тәсдиг етмир. Бә'зи тәдгигатчылар Чаваншир тајфаларынын мәншәини ајдылашдыраркән Рзагулухан Һидајәтин «Рөвзәтүс-сәфа» әсәринә истинад едирләр. Бу әсәрдә дејилир ки, Оширхан тајфасына мәнсуб олан Чаваншир елаты Түркүстандан кәлмишдир. Оширхан Илдызханын оғлу, о да Уғузханын дөрдүнчү оғлудур. Онлар овшарлар вэ ја әфшарлар адланырдылар. Чаваншир тајфасы Һулакүханын 120 минлик ордусунун тәркибинә дахил олмушду. Онлар Әмир Тејмурун һөкмранлығы дөврүндә икинчи дәфә Румдан кери гајыдараг Түркүстан, Гәндәһар, Кабул вэ Ирана дағылырлар. Бу тајфанын бир голу сәфәвиләр дөврүндә (I шаһ Аббас) Ибраһим Хәлилағанын башчылығы илә Гарабағда вэ Аранда галмышды. Надир шаһын һөкмранлығы дөврүндә бу голун башчысы Ибраһимхәлилхан иди. Шаһ онлары Сәрәхшә көчүрмүшдү. Надир шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра Чаваншир тајфасынын бир һиссәси Сәрәхсдән Горјана көчәрәк һәмишәлик орада галды. Абдаллы Әһмәдхан мүстәғиллик алан кими Чаваншир әһлини Горјандан Кабула көчүрүр. Нәһајәт, Пәнаһхан Кабулдан Гарабаға көчәрәк Шуша галасынын бүнөврәсини гојур (бах: «Рөвзәтүс-сәфа», IX һиссә, зикри, һалати-Әмир Ибраһимхан Чаваншир, Теһран, 1270, һичри).

Лакин башга мө'тәбәр мәнбә'ләрдә Чаваншир тајфасынын ады монгол һөкмранлығы дөврүндәки тајфалар ичәрисиндә чәкилмир. I Шаһ Аббасын сарај тарихчиси Искәндәрбәј Мүнши 1628-чи илдә әмирләрин сијаһысыны тәртиб едәркән Чаваншир тајфа башчыларынын адыны әсла чәкмир вэ онлары гызылбаш тајфаларына мәнсуб олмајан мүхтәлиф тајфа әмирләри сырасына дахил едир (бах: «Тарихи-аләмараји-Аббаси», литографик нәшр, Теһран, 1314, һичри, сәһ. 762).

XVI әсрдән башлајараг јерли һакимләр Гарабағда, хүсусән Бәрдәнин чәнубунда јерләшән Азәрбајчанын јерли көчәри тајфаларыны мәчбури олараг бирләшдирирләр. Бу мүхтәлиф тајфаларын сүн'и бирләшмәси тарихә «отуз ики» ады илә дахил олмушдур. Бу тајфалар ичәрисиндә Чаваншир тајфасы сажча вэ гүдрәтчә дикәр тајфалардан сечилирди. Оун башчысы исә ејни заманда бүтүн отуз ики тајфанын башчы-

сы һесаб олунурду. Һазырда Азәрбајчан ССР-ин Имишли районунда «Отуз ики» адлы балача бир кәнд дә галмышдыр.

6. Бу зәрб-мәсәлин мүхтәлиф мәнбәләрдә мүхтәлиф вариантлары вардыр. Мирзә Адыкөзәлбәј јазыр:

«Һачы Чәләби гајыдаркән демишди: Пәнаһхан бу вахтачан бир сиккәсиз күмүш иди, биз кәлдик она сиккә вурдуг вэ гајытдыг» («бах: «Гарабағнамә», Бақы, 1950, сәһ. 57).

7. Бу мәликин адыны Мирзә Адыкөзәлбәј Мәлик Һүсү јазмышдыр (бах: «Гарабағнамә», сәһ. 58).

8. Бу һагда Мирзә Адыкөзәлбәј јазыр: Надир шаһла османлы сәркәрдәси Көпрүлү оғлу Абдуллаһ паша арасында олан мүһарибәдә Мәлик Аллаһгулу чох шүчаәт вэ икидлик көстәрди. Надир шаһ да мәликлик хәләтини онун габилијәтли вүчүдуна лајиг көрмәди, она султанлыг рүтбәси вэ хәләти верди. О (Надир шаһ) әмр етди ки, бундан сонра ә'јанлар вэ авам чамаат она мәлик дејил, султан десин». (Бах: «Гарабағнамә», сәһ. 60—61).

9. Бу мәликләр сонралар Күлүстан мәликләри адландырылдылар. Чүнки феодал ара мүһарибәләри заманы онлар өз игамәткаһыны Кәнчәдән 25 верст чәнуб-шәргдә јерләшән Инчијајын јухарысындакы Күлүстан галасына көчүрмүшдүләр.

10. Чырмыш—Чырабердин ихтисар едилмиш адыдыр.

11. Әмирасланхан Ибраһимханын оғлу вэ Надир шаһын гардашы оғлу, һәм дә онун һәрби сәркәрдәләриндән биридир. Тәбриз һакими вэ Азәрбајчан валиси олмушдур (бах: П. Бугков. Материалы для новой истории Кавказа, I һиссә, СПб, 1896, сәһ. 235—236).

12. Әфганлы Азадхан олмалыдыр. Надир шаһын хидмәтиндә олуб, узун мүддәт Чәнуби Азәрбајчанда олмуш вэ Надир шаһын өлүмүндән (1747) сонра шаһлыг уғрунда кедән феодал мүһарибәләриндә иштирак етмишдир. Азадхан 1751-чи илдә Тәбризи тутараг Јереван үзәринә һәрәкәт едир, лакин Јереван ханына көмәјә кәлән күрчү чары II Ираклинин мүгавимәтинә раст кәләрәк (бах: Г. Кикодзе, Ираклий второй. Тбилиси, сәһ. 35—37, 1945) керијә дөнүр. 1756-чы илдә Азадхан Мазандаран јахынлығындакы вурушмада Мәһәммәдһәсәнхан Гачар тәрәфиндән мәғлуб едиләрәк Рәштә чәкилир вэ 1757-чи ил январын 31-дә баш вермиш вурушмада икинчи дәфә мәғлуб олараг Күрдүстана гачыр. Сонралар Азадхан һәрби иттифаг бағламаг үчүн II Ираклинин јанына кәлир, II Иракли исә ону тутуб, Иран һөкмдары Кәримхан Зәндә верир. Азадхан Шираз һәбсханасында гоча јашларында вәфат етмишдир.

13. Мүәллиф сәһв едир. Гарабағлы Пәнаһхан, гарадағлы Қазымхан, нахчыванлы Һејдәргүлухан вэ кәнчәли Шаһверди-

хан арасында бағланан иттифаг күрчү чары II Ираклије гаршы жох, нухалы. Һачы Чәләбије гаршы чеврилмишди. Беләки, Мирзә Адыкөзәлбәјин дили илә десәк, бүтүн Ширван өлкәсинин һакими вә һәмшиһәлик саһиб-ихтијари олан Һачы Чәләби онларла һесаблашыр вә достлуг јолуну дүзлүклә кетмирди (бах: «Гарабағнамә», сәһ. 58).

Мүттәфигләр Кәнчә шәһәриндән бир гәдәр јухары Гызыл Гаја адланан јердә топлашараг Һачы Чәләбије гаршы биркә һәрәкәт етмәк үчүн план тәртиб етмәјә башладылар. Лакин күрчү чары өз әһабәләринин мәсләһәти илә онлары алдадыб јанына кәтирди вә дөрдүнү дә тутуб һәбс етди. (Бу һадисә 1752-чи ил мартын 21-дә олмушдур. Бах: Описание событий ананымной грузинской хроники. Е. С. Токајшвилинин тәрчүмәси, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. 21-чи бурахылыш, сәһ. 37). Бу хәбәри ешидән Һачы Чәләби II Иракли үзәринә һәрәкәт едәрәк Низами мәғбәрәси јанында ону мәғлүб етди, јухарыда адлары кәстәрилән ханлары исә әсирликдән азад етди.

14. Шуша галасынын бүнвәрәсинин 1754-чү илдә гојулмасы һаггындакы фикир сәһвдир. Бу сәһви биринчи дәфә Мирзә Чамал бурахараг, Шушанын әсасынын гојулмасыны 1170-чи ил һичри кәстәрмишдир (бах: Ч а м а л Ч а в а н ш и р. «Гарабағ». А. Берјенин тәрчүмәси, «Гафгаз» гәзети, № 61—62, 1855). Һәмин тарихи Мирзә Адыкөзәлбәј дә кәстәрир (бах: Гарабағнамә, сәһ. 65). 1170-чи ил һичри, 1756-чы ил августун 26-да башланыб 1757-чи ил августун 14-дә гуртармышдыр. Лакин әлдә олан фактлар ајдын кәстәрир ки, һәмин илләрдә Шуша галасы Гарабағдан чох-чох узагларда мәшһур иди, јаделли ишғалчылар исә бир-биринин далынча бу алынмаз галанын гапыларыны дөјүрдүләр. Һал-һазырда әлдә е'тибарлы мәнбә олмадығындан бу суала чаваб вермәк чәтиндир. Һәр һалда 1751-чи илдә әфганлы Азадхан Јереваны мүһасирә едәркән Шуша галасы нәинки вар иди, һәтта орада «Пәһабәд» адында пул да кәсилирди.

15. Кәримхан Зәндин (1650—1779) Мәһрәлибәјә, онун Гарабағ ханлығына һаким тәјин олунмасы һаггында фәрман вермәси башга мәнбәләрдә тәсдиг олунмур. Биз бу фәрманын олмасы һаггында мә'лумата, өтәри дә олса, һеч бир јердә раст кәлмәмишик. Әксинә, мөвчуд фактларын чоху кәстәрир ки, Кәримхан Зәнд Ибраһимхана фәрман верәрәк ону Гарабаға һаким кәндәрмишди (бах: А. Б а к ы х а н о в. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1926, сәһ. 131). Мирзә Адыкөзәлбәј бу һагда јазыр:

«О, (Кәримхан Зәнд—Ш. Ә.) Ибраһимхәлилағаны һүзуруна чағырараг она гијмәтли хәләт, чаваһиратла бәзәдил-

миш бир гылынч, гызыл јәһәр вә јарахлы бир ат бағышлады. Гарабағ вилајәтинин ханлыг фәрманыны она вериб, евә гајыт-масына изн верди» (бах: «Гарабағнамә» сәһ. 75).

16. 1174-чү ил һичри 1760—1761-чи илләрә мүтабигдир. Бу вахтлар Пәһабәхан сағ дејилди. Көрүнүр, мүәллиф бу или башга мәнбәләрдән көтүрмүшдүр. Бизә мә'лумдур ки, 1759-чү илдән башлајараг Гарабағ ханлығы угрунда Мәһрәлибәјлә Ибраһимхәлилаға арасында кәскин мүбаризә кедирди. Пәһабәханын өлүм тарихи онун Ағдамда олан Имарәт адланан јердәки гәбринин мәрмәр дашы үзәриндә ше'рлә әбчәд һесабы илә һәкк олунмушдур.

Бу китабәнин ахырынчы сәтриндә (ше'рин ахыры) Пәһабәханын өлүм или (1172 һичри) верилир:

قلم به دفتر رحمت نوشت تاريخش
رفيق و همدم وي شد پناه جمله کرده¹

Әлдә олан мә'лумата көрә, Пәһабәхан 1172-чи һичри илинин јајында өлмүшдүр. Она көрә дә онун 1759-чү илдә өлмәси дүзкүн һесаб едилмәлидир. Белә ки, 1172-чи һичри или 1858-чи ил сентјабрын 4-дә башланмыш вә 1759-чү ил августун 24-дә гуртармышдыр. Демәли, Пәһабәхан 1759-чү илин ијул вә ја август ајларында өлмүшдүр, чүнки һәмин илин ијун ајында Јереван ханы Һүсәјнәлихан Шушаја, онун јанына кәлмәјә һазырлашырды. Ечмиәдзин монастырынын мәхарич китабларында јазылмышдыр ки, Һүсәјнәлихан Пәһабәханын јанына кетмәјә һазырлашаркән мүгәддәс кешишдән 100 түмән тәләб етмишди. «Лакин биз она јалварыб [дедик ки,] жохумуздур, бизә күзәшт едиб 50 түмән алды. Ијун, 1759-чү ил». (Бах: В. М. А р у т ю н я н. Крупные монастырские хозяйства в Армении в XVII—XVIII в. в., Јереван, 1940, сәһ. 12).

17. А. Бакыхановун вердији мә'лумат даһа мө'тәбәрдир: «1199-чү [1785-чи] илдә Фәтәлихан Ширванда Ағасыхан вә онун мүттәфиги Мәһәммәдһәсәнханла мүһарибә едәркән Ибраһимхан гарабағлынын јанындан гачан гардашы Мәһрәлибәј онун (Фәтәлиханын—Ш. Ә.) јанында иди. О. (Мәһрәлибәј), кечә Бакыдан чыхараг Фәтәлиханын гәраркаһына кәдәркән Ағасыханын оғлу Әһмәдбәјлә габаглашыр вә бу вуршмада өлдүрүлүр. Фәтәлихан бу һадисәдән истифадә едәрәк онун нәшшини бөјүк еһтирамла Гарабаға кәндәрир». (Бах: А. Б а к ы х а н о в. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 136).

18. Аға Мәһәммәдханын ширазлы Сејид Мәһәммәд Үрфи тәхәллүслү шаирин гәсидәсиндән сечдији бу бејт белә јазылыр:

¹ Гәләм рәһмәт дәфтәринә онун тарихини белә јазды. Онун дост вә ашналары халгын пәһабәи олду.

(Бах: «Известия Азкомстариса», 3-чү бурахылыш, Бакы, 1927).

Зи мәнчәниги-фәләк сәнки-фитнә мибарәд,
То әбләһанә кирифти мијани-шишә гәрар.

19. Бу бејтин дүзкүн тәрчүмәси беләдир:

Фәләјин манчанағындан фитнә дашы жағыр,
Сән ахмагчасына шишә ичәрисинә сығынмысан.

20. Ибраһимхан бу бејти алан кими вәзири Молла Пәһәһ Вагифә мурачиәт едир. О да шаһа белә бир чаваб јазыр:

Кәр никаһдари-мән әнәст ки, мән миданәм,
Шишәра дәр бәғәли-сәнк никәһ мидарәд.

21. Бу бејтин дүзкүн тәрчүмәси беләдир:

Әкәр мәни горујан мәним билдијимдирсә,
О, шишәни дашын голтуғунда муһафизә едәр.

22. Шушанын Иран гошунлары тәрәфиндән муһасирәси 33 күн давам етмишдир (бах: Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. II чилд, II бурахылыш, 1769-чу илдән 1801-чи илә гәдәр. СПб, 1902, сәнәд № 37, сәһ. 93).

23. Аға Мәһәммәд шаһын гошунлары Тифлисә 1795-чи ил сентјабрын 12-дә сохулмушдур (бах: П. Г. Бутков. Кәстәрилән әсәри, II һиссә, сәһ. 339).

24. Иран ишғалчылары Күрчүстан шаһзадәси Давидә көрә 3000 әсир (бах: Царевич Давид. Краткие истории о Грузии со времен первого в ней населения. СПб, 1805, сәһ. 137). П. Г. Буткова көрә 10 мин әсир (бах: П. Г. Бутков. Кәстәрилән әсәри, II һиссә, сәһ. 340) вә Дубровинә көрә 30000 әсир (бах: Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России. СПб, 1867, сәһ. 31) апармышдылар.

25. Зубов Валериан Александрович (1771—1804) кенерал-мајор рүтбәсиндә 1794-чү ил Полша үсјанынын јатырылма-сында иштирак етмиш вә чөлдә һәрби хәритә чәкәркән ајағындан јараланмышды. Онун һәмин ајағыны сонралар кәсмишдиләр.

26. II Екатерина 1796-чы ил нојабрын 6-да өлмүшдур.

27. Содом—Иордан чајынын јухарысындакы Сиддим вадисиндә јерләшән беш шәһәрдән биридир. Рәвајәтә көрә, бу шәһәрин әһалиси әхлаг чәһәтдән чох дүшкүн олдуғундан, о бири дөрд шәһәрин әһалиси илә бирликдә аллаһын гәзәбинә кечмишди. Көјдән дүшән од парчасы шәһәри јандырмыш вә ону батырмышды.

28. Намарра—гәдим Фәләстиндә өлү дәнизин јакынлығында јерләшән шәһәрдир. Әфсанәјә көрә, бу шәһәрин дә әһалиси әхлаг чәһәтдән чох позғун олдуғу үчүн аллаһын гәзәбинә кечмишди. Көјдән дүшән бир од парчасы бу шәһәри дә јандырыб јер үзүндән силмишди.

29. Аға Мәһәммәд шаһ 1797-чи ил ијун ајынын 11-дә өлдүрүлмүшдур (бах: П. Г. Бутков. Кәстәрилән әсәри, II һиссә, сәһ. 430).

30. Бу тарихи гәзәлин ашағыдакы ики бејти дүшмүшдур:

Мән фәгирә әмр гылмышды сijasәт етмәјә,
Сахлајан мәзлуму залимдән о дәм гәффарә бах!
Гургаран әндишәдән аһәнкәри-бичарәни,
Шаһ үчүн ол мидмари тәбдил олан мисмарә бах!

31. Ағабәјимаға—Ибраһимханын кәнчәли Чавадханын гызы Тути Бәјимдән олан гызыдыр. Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазылмыш вә чап едилмиш ше'рләрин муәллифидир. 1834-чү илдә Фәтәлишаһ Гачарын өлүмүндән сонра мәсчидә кирәрәк тәркдүнја е'лан едир вә Иранын Гум шәһәриндә өлүр. Чар һөкүмәти ону Русија вә Иран арасында зиддијәтләр төрәтмәкдә тәгсирләндиридди.

32. Бу дөјүш 1800-чү ил нојабрын 7-дә Иора чајынын саһилиндәки Какабету кәнди јакынлығында баш вермишдир. Рус ордусуна кенерал-мајор Лазарјев команданлыг едирди. Үммәхан (Өмәрхан) ордусунун тәркибиндә, ләзкиләрдән башга, шаһзадә Иоаннанын гәддар дүшмәни олан шаһзадә Александрын башчылығы илә Үммәхан тәрәфә кечән күрчүләр дөвар иди (бах: кенерал-мајор Лазарјевин 1800-чү ил нојабрын 6 вә 14-дә кенерал-лејтенант Кнорринкә рапорту. Акты Кавказской Археографической комиссии, I чилд, сәнәд 109 вә 111, сәһ. 168, 170—175).

33. Русија гошунларынын Чар-Бәләкәнә һәрби сәфәри 1803-чү илин апрелиндә кенерал-мајор Гулјаковун командасы алтында олмушдур (бах: Кнјаз Сисиановун 1803-чү ил апрелин 17-дә чара јаздығы рапорт. АКАК, II чилд, сәнәд 1387, сәһ. 685).

34. Н. Дубровин. Закавказье от 1803 по 1806 г., СПб, 1866.

АХМЕДБЕК ДЖАВАНШИР

О ПОЛИТИЧЕСКОМ
СУЩЕСТВОВАНИИ
КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА

(с 1747 по 1805 год)

БИОГРАФИЯ АХМЕДБЕКА ДЖАВАНШИРА

Ахмедбек Джаваншир незадолго до своей смерти собственноручно составил свою автобиографию и передал ее своей дочери Гамиде-ханум. К сожалению, нам не удалось обнаружить эту рукопись ни в домашнем архиве Джалила Мамедкулизаде (Молла Насреддина)¹, ни среди бумаг самого Ахмедбека. Эти важные для нас документы, по-видимому, погибли после отъезда Гамиды-ханум в Тифлис, или во время событий 1905—1906 гг. в Карабахе.

Мухаммед ага Мучтехид-заде, автор книги «Рияз-ул-ашигейн», помещая в свой сборник стихи и краткие биографические данные карабахских поэтов, довольно скупко говорит об Ахмедбеке и приводит только один бейт (двустиишие) из его поэтического произведения.² Мучтехид-заде мог бы оставить нам подробные сведения об Ахмедбеке, так как он был лично знаком с ним и с его образованной дочерью.

Другой собиратель памятников азербайджанской литературы Фридунбек Кочарли в предисловии к книге «Асари Ахмедбек Джаваншир»³ обещал подробно изложить в подготавливаемой им же книге «Литература азербайджанских тюрков»⁴ жизнь и деятельность нашего автора. Однако он в своем четырехтомном исследовании ни слова не сказал об Ахмедбе-

¹ Дочь Ахмедбека Джаваншира, Гамида-ханум, вышла замуж за Дж. Мамедкулизаде. Гамида-ханум умерла 8 февраля 1955 г. в гор. Баку.

² В саду, где всегда расцветали маки и розы.

Отчего же так расстроилось сердце мое.

См. Мухаммед ага. Мучтехид-заде. Рияз-ул-ашигейн. Истамбул, 1328 г. х., стр. 248.

³ Ф. Кочарли. Асари Ахмедбек Джаваншир. Тифлис, 1906, стр. 8.

⁴ Собранный Ф. Кочарли сборник стихов азербайджанских поэтов с биографическими данными был опубликован в 4-х томах Наркомпросом Азерб. ССР в 1925 г. под названием «Материалы по истории азербайджанской литературы».

ке, и лишь в другой своей книге Ф. Кочарли дает кое-какие сведения о нем.

Ахмедбек Джаваншир родился 2 марта 1828 г. в с. Кяхризли б. Кебирлинского участка Шушинского уезда. Селение Кяхризли, как видно из камерального описания Карабахской провинции¹, принадлежало отцу нашего автора Джафар Кулибеку и было освобождено от всех повинностей и податей в пользу казны.

Джафар Кулибек, сын Мамедбека и внук Мехралибека, пользовался всеми иммунитетами и льготами, какими пользовались тогда члены Карабахской ханской фамилии. Прадед Ахмедбека Джаваншира Мехралибек был родным братом Ибрагим-хана Карабахского и серьезным претендентом на ханский престол.

Не вдаваясь в подробности феодальных междоусобиц Карабахского ханства, вкратце изложим обстоятельства, которые привели Ибрагим-хана к власти, а брата его Мехралибека — к скитальческой жизни на чужбине.

Панах-хан, перед отъездом из Карабаха к тогдашнему правителю Ирана Керим-хану Зенду (1750—1779) поручил управление Карабахом своему младшему сыну Мехралибеку, а старшего Ибрагим Халил агу, по требованию шаха, взял с собой в Шираз.

Находясь в Ширазе, в резиденции шаха, Панах-хан временно получал сведения о том, что Мехралибек пытается захватить престол. Стремясь к созданию централизованной власти, Панах-хан боялся в случае своей смерти раздробления созданного им ханства, и поэтому он добился у Керим-хана Зенда, хотя и формально, о выдаче его старшему сыну Ибрагим Халил аге фирмана на право управления Карабахским ханством.

Ибрагим Халил ага за два-три месяца до смерти Панах-хана, получив фирман², отправился в Шушу и, не встретив должного внимания со стороны Мехралибека, стал ждать прибытия своего отца. Однако летом 1759 г. в гор. Ширазе неожиданно умер Панах-хан, не оставив никакого завешания. Узнав о смерти Панах-хана, оба брата стали готовиться к борьбе за власть. Ибрагим Халил ага, получив шахский фирман, считал себя законным наследником Карабахского ханства. В свою очередь Мехралибек, опираясь на своих приближен-

¹ «Кяхризли — имение Джафар Кулибека, сына Мамедбека состоит из 9 дьмов. Подати и повинности не платят». См. Камеральное описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1866, стр. 40.

² А. Бакиханов. Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, стр. 130; Мирза Адигезалбек. Карабаг-намэ. Баку, 1950, стр. 72.

ных, решил держаться у власти и искал союзников в соседних ханствах. Каждый из них, собрав вокруг себя вооруженные отряды, убивал и разорял сторонников друг друга, заключал военные союзы с соседними ханами и для достижения своих целей вступал в родственные отношения с более сильными феодалами.

После длительной и кровопролитной борьбы Ибрагим Халил-ага, получив значительную помощь от дагестанского владетеля Уммай-хана (на дочери которого он позже женился), вытеснил своего брата из Карабаха и объявил себя самостоятельным ханом. С этого времени (1760 г.) Ибрагим Халил ага в официальных документах упоминается как хан и «владелец Карабаха»¹.

Мехралибеку ничего не оставалось, как покинуть пределы Карабаха и искать себе союзников, враждебных Ибрагим-хану. Такого союзника легко можно было найти в период феодальной раздробленности, когда вся страна была разделена на мелкие самостоятельные и полузависимые феодальные ханства, которые вели между собою бесконечные войны за господство.

Стремясь объединить азербайджанские земли под своей властью, Фатали-хан Кубинский (1736—1789) столкнулся на этом пути с более сильным соперником в лице Ибрагим-хана Карабахского. Для достижения своей цели Мехралибек примкнул к Фатали-хану, который три раза совершал поход на столицу ханства гор. Шушу и каждый раз, дойдя до Агдама, безуспешно возвращался назад. Во всех походах Фатали-хана Кубинского Мехралибек принимал активное участие, и поэтому многочисленные враги Фатали-хана были и его врагами.

Еще в 1767 г. братья-правители Шемахинского ханства Мухаммед Саид-хан и Агаси-хан были изгнаны Фатали-ханом Кубинским из Шемахи. Спустя некоторое время оба они, заключив союз со своим бывшим врагом Мухаммед Гусейн-ханом Шекинским, решили отвоевать гор. Шемаху. Фатали-хан вторично разбил их; Мухаммед Гусейн-хан бежал в Шеки, а Агаси-хан скрылся в с. Котавен на берегу р. Куры. Сыновья Мухаммед Саид-хана нашли приют у Ибрагим-хана Карабахского.

Однако феодальная междоусобица этим не кончилась. В 1779 г. Абдул Кадыр-хан, сын Челеби-хана, внезапно захватил Нуху и убил Мухаммед Гусейн-хана, сын которого Мухаммед Гасан-хан вынужден был скрыться у Ибрагим-хана.

¹ П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. ч. II СПб. 1869, стр. 430.

разгорелась в 1784 г., когда Фатали-хан и Абдул Кадыр-хан совершили военный поход против Карабахского ханства. В это время Ибрагим-хан освободил из плена Мухаммед Гасан-хана, который захватил Нуху и убил Абдул Кадыр-хана с его семью сыновьями. Теперь Фатали-хану трудно было противостоять сильному союзу, членами которого были Мухаммед Гасан-хан, Агаси-хан и Мухаммед Саид-хан.

В 1785 г., в разгар войны Фатали-хана против членов узаконного союза, Мехралибек, выполнив задание своего сюзерена, возвращался из Баку и по дороге был убит Ахмедбеком, сыном Агаси-хана Шемахинского.

После смерти Мехралибека феодальную борьбу продолжал его сын Мамедбек Джаваншир. Нарративные источники почти умалчивают о жизни и деятельности Мамедбека, которому в то время (1785) было, примерно 23 года. Свое детство он провел в кругу близких родственников, враждебно относившихся к Ибрагим-хану. Противники Ибрагим-хана видели в лице Мамедбека своего будущего покровителя и поэтому всячески поддерживали его. Однако свергнуть Ибрагим-хана и заменить его Мамедбеком в то время было не легко, и оппозиции пришлось выжидать подходящего момента.

Приближался грозный 1797 г. Передовые отряды Ага-Мухаммед-шаха Каджара вступили на карабахскую землю. По всей стране свирепствовали голод и неурожай. Разоренное население покидало свои дома. Ибрагим-хан вынужден был со своими приближенными удалиться в Джаро-Белоканскую область. Персидский шах без боя вошел в Шушу. На восьмой день после своего прибытия Ага-Мухаммед-шах был убит.

Некоторые авторы указывают, что Ага-Мухаммед-шах после взятия Шуши назначил Мамедбека, бывшего ярым противником Ибрагим-хана, правителем Карабаха. Это предположение не подтверждается другими достоверными источниками. П. Г. Бутков указывает, что убийство шаха Каджара было совершенно «...с тайного согласия азербайджанских ханов»¹. Быть может, один из участников этого заговора был и Мамедбек, о чем и говорит Ахмедбек Джаваншир. Последнее предположение более достоверно, так как Мамедбек действительно выступал против иноземных захватчиков и даже отправил отрубленную голову шаха Каджара к своему дяде Ибрагим-хану². После изгнания захватчиков, воспользовавшись отсутствием Ибрагим-хана, Мамедбек объявил себя правителем Карабаха. Для того, чтобы удержать власть в своих

руках, он решил уничтожить сторонников своего дяди. В числе невинно погибших оказался выдающийся государственный деятель и крупный поэт Молла Панах Вагиф со своим любимым сыном.

Мамедбеку не удалось долго продержаться у власти. После приезда Ибрагим-хана в Шушу он скрылся в Шекинское ханство, надеясь опереться на Мухаммед Гасан-хана. Однако Шекинский хан, заманив Мамедбека, заковал его в кандалы и передал Мустафа-хану Ширванскому. Последний давно мечтал отомстить ему за убийство своего отца и брата. В конце 1797 г. Мамедбек был казнен им недалеко от Шемахи.

Сын Мамедбека Джафар Кулибек в истории Карабахского ханства почти никакой роли не играл. Как и другие беки, он управлял своим имением, безвыездно живя в собственной деревне Кяхризли.

Джафар Кулибек женился на дочери своего дяди по отцу Захре-ханум. 2 марта 1828 г. у них родился сын Ахмедбек.

Свое первоначальное образование Ахмедбек получил в деревне Кяхризли и обучался только родному языку. Как известно, в первое время после присоединения Азербайджана к России в системе народного образования никаких изменений не произошло. В городах действовали медресе, а в селах — моллахана. До 15-летнего возраста Ахмедбек учился в моллахана.

К этому времени царское правительство вынуждено было заняться проведением реформы в Азербайджане и во всем Закавказье. Система комендантского управления, которая в свое время сыграла положительную роль в ликвидации политической раздробленности Азербайджана, уже изжила себя.

Административно-судебные реформы начала 40-х годов XIX в., ликвидация комендантской системы управления и, наконец, введение в Азербайджане существовавших в России порядков, вызвали недовольство значительной части местных феодалов. Эти недовольные беки и агалары для достижения своих корыстных целей пытались использовать борьбу крестьянских масс, которая разрастаясь, охватывала всю страну. Социальная опора царизма расшаталась. Ему нужна была надежная сила для подавления народных масс, и царскому правительству пришлось изменить свою политику в отношении местных феодалов. Для создания социальной опоры на местах решено было подобрать из местных беков и агаларов надежных людей, с помощью которых можно было бы проводить в жизнь требуемые мероприятия. Это обстоятельство создавало благоприятные условия для бекского сословия, для общения их с передовой русской культурой. По-видимому, родители Ахмедбека, учитывая создавшуюся обстановку,

¹ П. Г. Бутков. Ук. соч., ч. II, стр. 430.

² Мирза Адигезалбек. Ук. соч., стр. 88.

решили определить его в русскую школу для изучения русского языка.

В 1843 г. по просьбе Мехти Кули-хана Карабахского царь Николай I определил Ахмедбека, за счет государства в Павловский кадетский корпус. В то время в павловскую школу принимали исключительно детей дворян и крупных помещиков. Попав в шумный Петербург, Ахмедбек Джаваншир серьезно взялся за изучение русского языка и, как видно из его писем, он довольно хорошо владел им.

Окончив в 1848 г. Павловский корпус, Ахмедбек был определен в гусарский полк Константина Николаевича и до 1854 г. находился на военной службе.

В 1853 г. началась Крымская война. Симпатии широких масс населения Азербайджана были на стороне России. Сын и племянник Касумбека Закира Наджаф Кулибек и Искендербек добровольно ушли на фронт. На Кавказском фронте бок о бок с русскими солдатами сражалось около 2000 азербайджанцев. Гусарский полк, в составе которого находился Ахмедбек, был переброшен под Севастополь. За проявленные в бою отвагу и мужество Ахмедбек был удостоен награды и чина штабс-ротмистра. Однако Ахмедбеку не пришлось долго прослужить в армии. В 1850 г. на дуэли с Алибеком Султановым¹ он был ранен в руку и поэтому в 1854 г. вынужден был навсегда оставить военную службу.

В 1854 г. Ахмедбек вернулся в родное село Кяхризли и занялся сельским хозяйством. Отставной офицер русской армии с петербургским образованием старался навести новые порядки в старом доме, за что и получил среди населения прозвище «урус Ахмедбек».

В конце 60-х годов XIX в. Ахмедбек поступил на службу в качестве мурова Варандинского махала и одновременно занялся проведением канала из Аракса для орошения земель. После долгих и кропотливых работ ему удалось провести такой канал на протяжении 8 верст и присоединить его к древнему каналу Гоур-архи, расположенному в Мильской степи.

Царское правительство, стремившееся превратить Азербайджан в аграрный придаток, в сырьевую базу Российской промышленности, старалось без особых затрат улучшить систему орошения на местах и получить побольше сырья. Поэто-

¹ Алибек Ибрагим Султан оглы происходил из старинной карабахской бекской фамилии. Являясь офицером русской армии, участвовал в различных сражениях и в чине корнета покинув военную службу, вернулся в свое отцовское имение с. Бахтиярлы Зангезурского уезда. См. Прошение в Шушинскую бекскую комиссию от 23 апреля 1870 г. «О признании рода их в бекском достоинстве, под фамилией Султанов». ЦГИА Азерб. ССР, ф. 69, д. № 59.

му канцелярия наместника на Кавказе еще в начале 60-х годов XIX в. несколько раз направляла специальную комиссию для изучения ирригационных дел в Мильской степи. Однако эти комиссии, в составе которых находились голландские специалисты по водному делу, не могли предпринять каких-либо решительных мер, так как исполнение этих проектов «...сопрягалось с значительной затратой капитала»¹. Попытались возобновить канаву Гоур-архи и местные карабахские беки, только с тем условием, чтобы «...канавы и вся подлежащая орошению земля находилась в их исключительном пользовании на 99 лет»². Однако и эта попытка не увенчалась успехом. В 1866 г. с помощью жителей сс. Зергяр, Дилагарда, Ягливенд и Шахсеван, располагая ничтожными средствами, Ахмедбек приступил к рытью канала и без всяких формальных сношений с властями разрешил самую главную и трудную задачу, проведя воду из Аракса в русло знаменитой канавы Гоур-архи³.

Как видно из дальнейшей переписки, правительство, учитывая опыт и инициативу Ахмедбека, предприняло еще один шаг для возобновления действия вышеуказанного канала. С этой целью в 1879 г. была прислана специальная комиссия. Комиссия согласилась с мнением Ахмедбека и инженера Бекмана возобновить канал Гоур-архи по новому проекту. В 1881 г. проект был составлен, но не осуществлен.

Переписка по данному вопросу говорит о большом знании Ахмедбеком водного хозяйства. Кягризы в его имении, устроенные им самим, привлекали внимание многих специалистов по водному делу. Вот что пишет инженер Вейс фон-Вейссенгоф, побывавший в 1883 г. в гостях у Ахмедбека: «Ахмедбек Джаваншир, помещик карабахский, поделился со мною результатами многолетнего своего опыта и наблюдений, и доставил мне возможность подробно ознакомиться с устроенными им кягризами»⁴.

В 70-х годах XIX в. Ахмедбек вошел в состав Шушинской бекской комиссии, которая была создана для выяснения и определения принадлежности представителей господствующего класса к бекской фамилии. Не распространяясь о круге деятельности этой комиссии, отметим, что многие беки и агалары, желая освободиться от всех платежей и повинностей, фальсифицировали различные документы (ханские фирманы,

¹ В. Безменов. О канаве «Гоур-архи» и результатах попытки возобновления ее местными средствами. Газ. «Кавказ», № 20, 1871.

² Безменов. Ук. ст. в газ. «Кавказ».

³ Там же.

⁴ Вейс фон-Вейссенгоф. Сведения о состоянии орошения на Кавказе по 1883 г. Тифлис, 1883, стр. 63.

талиги и указы), чтобы доказать свою принадлежность к бекскому сословию. Однако Ахмедбек оказывал всяческое сопротивление незаконным действиям беков и агаларов, что вызвало недовольство членов бекской комиссии. Как сообщает Кочарли, враги Ахмедбека добились заключения его в тюрьму, где он просидел некоторое время¹.

Последние дни своей жизни Ахмедбек провел в с. Кяхризли, занимаясь чтением книг по истории и литературе, а также составлением различных трудов и переводов для публикации. Ахмедбек умер 9 января 1903 г. на 75 году жизни и похоронен, согласно своему завещанию, в с. Кяхризли.

* * *

По профессии Ахмедбек Джаваншир не был ни историком, ни литератором. Получив соответствующее образование в Петербургском Павловском корпусе, вращаясь в среде офицеров русской армии, он побывал в различных городах империи, постепенно знакомился с передовой русской наукой. Нет сомнения, что, находясь в Петербурге, он был лично знаком с известными русскими поэтами и писателями того времени. Ахмедбек любил Пушкина, Лермонтова и Жуковского, занимался переводами произведений русских поэтов, составлением исторических трудов и даже сочинял стихи. В с. Кяхризли у него была собрана богатая библиотека².

Ахмедбек перевел с русского на азербайджанский язык «Сказку о рыбаке и рыбке» Пушкина, «Мцыри», «Спор», «Три пальмы», «Дары Терека», «Хаджи Абрек» Лермонтова, «Спящую царевну», «Летний вечер» и многие другие произведения Жуковского³. Кроме того, он печатал на различные темы статьи в газетах «Кавказ», «Новые обозрения» и др. Ахмедбек является также автором опубликованного произведения в стихах для детей, которое после его смерти было названо «Асари Ахмедбек Джаваншир». Гамида-ханум сообщает, что «он (Ахмедбек — Э. Ш.) перед смертью просил меня напечатать его для «Детского чтения». Эти брошюры были разрешены цензурой, но отец, не имея средств, не мог их печатать. Мне посоветовали обратиться к содержанию типографии «Гейрат» Мирза Джалилу Мамедкулизаде. Я дала Мирза Джалилу рукопись и предложила напечатать. Он просмотрел,

¹ Ф. Кочарли Ук. соч., стр. 7.

² Воспоминания Гамиды-ханум. Республиканский рукописный фонд АН Азерб. ССР. Инв. № 174, тетрадь № 5, л. 41.

³ Ф. Кочарли. «Литература азербайджанских татар». Тифлис, 1903, стр. 30, 53.

одобрил и взялся печатать¹. Книга эта вышла в той же типографии в Тифлисе и на обложке по просьбе Гамиды-ханум было написано, что «Доходы от продажи этой книги принадлежат мусульманской женской школе им. Ахмедбека».

«Асари Ахмедбек Джаваншир» по своему стихосложению не характеризует его автора, как поэта. Это свободное изложение мыслей без соблюдения каких-либо правил стихосложения. Произведение состоит из 9 рассказов, как, например: «Севдимальи», «Луна и Солнце», «Сила у меня — Сила у меня», «Кази совершает намаз» (т. е. молитву — Э. Ш.) и другие, в которых описываются быт и нравы элатов с поучительными заключениями.

Другим большим трудом Ахмедбека является не дошедший до нас четырехтомник «Полного собрания тюркских пословиц». По поводу этого готового к печати сборника в воспоминаниях Гамиды-ханум говорится, что сперва была написана азербайджанская пословица, а напротив, схожая с ней русская, взятая из сочинений Дала².

Из всех произведений Ахмедбека самой важной для нас является его небольшая книга «О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 г.», написанная в 1883 г. в гор. Шуше. Первый раз она была издана в 1884 г. в Тифлисе³ и второй раз в 1901 г. в Шуше.

Большая часть работ азербайджанских историков этого периода (Мирза Юсиф Нерсесов, Рзагулибек Мирза Джамал оглы, Мир-Мехти Хазани, Гасанага-хан Гарадаги, Гасан Эфенди Алкадари и др.) была написана по типу местных хроник и, как правило, они носили компилятивный характер. Произведение Ахмедбека почти не отличается от хроник того периода, так как автор не отрицает, что основным источником для написания этого очерка явились «записки Мирза Джамала, Мирза Адигезала, Ахунда Мир-Мехти, а также рассказы очевидцев и предания разных родов и племен». В конце книги он упоминает Н. Дубровина, автора «Закавказья от 1803 по 1806 г.».

Преимущество Ахмедбека заключается в том, что он в отличие от предыдущих авторов, имея богатую библиотеку, использовал произведения русских историков. Можно смело сказать, что на развитие мировоззрения Ахмедбека огромное плодотворное влияние оказала передовая демократическая мысль русского народа.

¹ Воспоминания Гамиды-ханум. Тетрадь № 1, л. 2, 4; тетрадь № 2, л. 16.

² Там же. Тетрадь № 6, л. 52.

³ Газ. «Кавказ», № 139, 1884.

Ахмедбек написал свое произведение, когда ему было 55 лет. Это был период, когда после крестьянской реформы 1870 г. в азербайджанской деревне постепенно развивались капиталистические отношения. Феодальная земельная собственность начала разлагаться. На смену ей пришли товарно-денежные отношения и применение наемного труда во многих отраслях сельского хозяйства. Все эти изменения в жизни деревни не могли не отразиться на произведении Ахмедбека. И поэтому «Политическое существование Карабахского ханства» требует к себе весьма критического и внимательного подхода.

Ахмедбек отрицательно относится к деятельности Надир-шаха. Он дает правильную характеристику политической обстановке страны того периода и пишет, что после убийства Надир-шаха страна раскололась на множество ханств, враждебных друг другу. Но в то же время он, идеализируя Панах-хана, весьма положительно относится к его деятельности и, считая его храбрым и отважным государственным деятелем, сравнивает его с потомками Чингиз-хана. К тому же он допускает ошибку, говоря о том, что Адил-шах официальным фирманом утвердил Панах-хана правителем Карабахского ханства. Историограф Зендской династии Мухаммед-Садых утверждает, что «Панах-хан даже номинально не признавал над собой власти иранской державы»¹.

К своему прадеду Мехралибеку автор относится с чувством глубокого уважения. По его мнению, только Мехралибек, имея на руках шахский фирман², должен был остаться у власти. Такое тенденциозное отношение Ахмедбека к своим предкам, в частности, к своему деду Мамедбеку, вытекает из того, что он, будучи из ханской фамилии, вследствие перехода власти в руки Ибрагим-хана очутился в «бекской прослойке» и был лишен тех благ, которыми пользовались ханские наследники. И поэтому, восхваляя Мамедбека, как легендарного героя наподобие Кероглы, он приходит к выводу, что Ибрагим-хан своим возвышением был обязан только героизму Мамедбека и далее, что «Ибрагим-хан, обременяющий народ своими чрезмерными требованиями, уже отжил свой век и для управления этим краем... нужен более энергичский правитель». Этим правителем, по мнению Ахмедбека, должен был быть его дед Мамедбек.

Положительным типом для Ахмедбека является ханский сын Мухаммед Гасан ага, который на каждом шагу защищал

¹ Мухаммед Садых Нами. Тарихи-гити-гушай. Тегеран, 1319 г. х., стр. 105.

² Ошибка автора. Шахский фирман был вручен сыну Панах-хана Ибрагим Халил ага. Прим. Э. Ш.

Мамедбека и был главарем группы сторонников русской ориентации при дворе. Следует отметить, что кроме Ахмедбека никто не сообщал нам о существовании двух враждебных лагерей при дворе Ибрагим-хана. Говоря о разногласиях между этими двумя лагерями, автор радостно отмечает победу приверженцев сторонников русской ориентации над сторонниками Ирана.

Большое место в произведении Ахмедбека занимает нашествие Каджара на Карабах. Автор презрительно относится к личности персидского шаха и с негодованием описывает разорительные походы иранских завоевателей. Он пишет, что в результате этих походов народ пережил страшный голод, а страна превратилась в груды развалин. Но тут же Ахмедбек спешит сообщить, что большая заслуга в убийстве шаха Каджара принадлежит только Мамедбеку.

Изложение истории Карабаха Ахмедбеком доводится до 1805 г., т. е. до встречи Ибрагим-хана с Цициановым на берегу р. Кюрекчай. Как известно, здесь карабахский хан присягнул на верноподданство русскому императору. На этом автор и заканчивает свое повествование о Карабахе.

Книга «О политическом существовании Карабахского ханства» в отношении полноты освещения фактов не является пособием, по которому можно было бы изучать историю Карабаха в целом. Ее не следует также расценивать как первоисточник, освещающий тот или иной исторический период.

Несмотря на все эти недостатки, присущие почти всем местным хроникам, нельзя умалять достоинства произведения Ахмедбека. Если учесть недостаточную разработанность истории Азербайджана и слабое развитие исторических знаний в тот период, то справедливость требует оценить эту попытку Ахмедбека создать произведение, где излагается политическая история Карабаха с 1747 по 1805 г.

Институт истории Академии наук Азербайджанской ССР, учитывая, что книга Ахмедбека Джаваншира «О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 г.», изданная более чем полвека тому назад на русском языке, является в настоящее время библиографической редкостью, решил переиздать указанную книгу с азербайджанским переводом, чтобы сделать ее достоянием широких читательских масс.

Настоящее издание является стереотипным, но включает в себя изменения, связанные с современными правилами орфографии и пунктуации.

Э. Б. Шукюрзаде.

I

Исторические документы и согласные с ними народные предания¹ показывают, что как Закавказский край, так Персия после вековых и непрерывных народных передвижений и столкновений, совершавшихся под предводительством грозных воителей, по убийстве Надир-шаха, повелевавшего единовластно Персией и Закавказьем, распались на множество независимых ханств, враждебных друг другу. Появилось немало претендентов на осиротелый трон, но ни один из них не был признан большинством, и вследствие этого каждый из отдельных ханов старался всеми силами подчинить себе слабых соседей и завладеть праздным тронном Ирана.

Такая борьба за существование и первенство продолжалась со смерти Надир-шаха до конца прошлого столетия [4]. Вызвала, наконец, вмешательство русского правительства в политические дела Закавказья. В этой борьбе предки членов нынешней Карабахской ханской фамилии, как увидит читатель, играли немаловажную роль.

В 40-х годах прошлого столетия Надир-шах, выгнав турок из Закавказья, подчинил край этот себе. Но так как он не мог покорить Дагестан, а между тем недовольные образом его правления влиятельные лица из кочующих племен Закавказья находя убежище и сочувствие у лезгин, совместно с ними производили беспорядки в крае, — то Надир нашелся вынужденным переселить огулом все кочующие племена Карабаха в Серекс — провинцию в Хорасанском наместничестве

¹ Настоящий очерк составлен нами из записок Мирза-Джамала (I) Мирза Адигезала [2] и Ахунда Мир-Мехти [3], а также из рассказов очевидцев и преданий разных родов и племен. Из числа передававших нам родовые предания, с выражением нашей признательности, мы упомянем о 80-летнем сторожиле Наджаф Кулибеке, который позаимствовал из большей частью у своего отца Асадуллахбека, бывшего Тавризского правителя.

По существующему издревле на Востоке обычаю каждое влиятельное семейство обязано было отдавать по одному человеку, способному носить оружие, на служение шаху. Из карабахских кочующих племен состоял на службе у Надир-шаха некто саруджалинец Панах Алибек Джаваншир. Как гласит предание, в один злосчастный день Надир за что-то прогневался на него. Панах Али, боясь подвергнуться участи своего брата, Бехбуд Алибека, казненного за то, что Надир нашел, что тот «не по нем выглядывает» (көзүм көзүндөн су ичмир) с шестью своими сородичами, также находившимися на службе у шаха, скрылся из лагеря. Искали их повсюду, но не нашли. Только спустя два месяца после их бегства узнали, что они пробрались в Карабах. Посланые всюду долго преследовали их, но вместо поимки, своею оплошностью только расширили круг их действий. Так, Панах Али с шайкой своей, состоявшей уже из нескольких десятков конных, перешел в Джаро-Белоканскую область к лезгинам и оттуда совместно с последними стал производить набеги. При этом Панах Али, поощренный успехами в борьбе с своими поимщиками и оберегателями края от набегов со стороны Дагестана, дабы расположить к себе жителей на случай благоприятных обстоятельств на жизненном его поприще, не щадя народных притеснителей, в отношении к жителям руководствовался гораздо более гуманными правилами, чем начальники обыкновенных партизанских отрядов.

Так протекало около трех лет. Но, когда роковая весть об убийстве Надир-шаха родственниками его в 1747 г. разнеслась повсюду, Панах Али с своими удалцами, числом около 200 всадников, прибыл в Карабах и объявил себя независимым ханом. Такая попытка его, кажущаяся с первого взгляда дерзостью, основывалась на следующих преданиях, весьма почитаемых в подобных случаях на Востоке: что он происходит из потомков Аргун-шаха [5], одного из внуков Гулагу-хана¹, и что из предков его некто Мамед-хан, имевший местопребывание в урочище Алагарка на берегу р. Аракс, около с. Бахманлы, по купчей крепости, написанной на пергаменте из джейрано-

¹ Гулагу-хан — внук Чингиз-хана, в 1251 г. вторгся в Персию, истребил секту исмаилитов, взял Багдад, предал его грабежу и тем положил конец царству халифов; затем предпринял поход в Западную Азию и покорил Сирию. Потомки его царствовали в нынешней Персии, Грузии и частью в Малой Азии. Тегудар (правильнее Негудар) или Ахмед, третий султан династии Гулагидов, гонитель христиан, был властелином тогдашней Персии и части Малой Азии. Это не понравилось монголам, и Ахмед сделался предметом ненависти своих соотечественников. Владетели Грузии и Армении отказались от повиновения ему; Ахмед лишил жизни своего брата, но Аргун, другой брат его, взбунтовал Хорасан, разбил его войско и, умертвив Ахмеда, занял его место.

вой шкуры, купил всю Карабахскую землю, около 200 верст в длину и столько же в ширину, в границах между реками: Кюрекчаем, Курою, Араксом, Алынджачаем и оз. Гокча, и долго пользуясь ею самостоятельно, еще при жизни разделил ее между тремя своими сыновьями. Нухинский хан Гаджи Челеби, который также имел поползновение на Карабах, узнав о том, тотчас же двинулся с своими войсками против самозванца и в первом же бою разогнал горсть дерзких удальцов. Но эта неудача не разочаровала Панах Али в его рискованном предприятии. Он своевременно отправил за своими племенами гонцов в Серекс, в надежде, что в то смутное время никто не воспрепятствует их возвращению из поголовного плена на родину; сам же, в ожидании их прибытия, с остатками своих удальцов, перебрался к давнишнему приятелю своему куртинскому Кара Муртузабеку, уроженцу нынешнего Зангезурского уезда.

Весною следующего года Панах Али, собрав значительную дружину, как из прибывших благополучно своих сородичей, так и из куртинцев, выступил в поход против Гаджи Челеби. После первого же сражения с отрядами последнего, он с бою взял крепость Баят¹ и затем с открытостью окончательно вытеснил нухинцев за Куру. Но подоспевший с большими силами сам Гаджи Челеби запер его с дружиною в Баяте. И ему бы не выкрутиться из этой беды, если бы родственники его, собравшись от мала до велика, в большом числе, не прибыли к нему на выручку. С этими силами Панах Али в одном кровопролитном бою под стенами крепости, разбил на голову, Гаджи, который после поражения, отступив за Куру, в унынии сказал: «Панах Али был самозванцем, но я своим поражением утвердил его ханом» [6].

И не ошибся дальновидный Гаджи. Стоустая молва о доблестных подвигах Панах-хана, без бою подчинила его подданству все мусульманские племена, населявшие тогда Карабах. Даже один из армянских Хамсемеликов (пяти волостных начальников), по случаю смутного времени сделавшихся в некотором роде самостоятельными, Мелик Шахназар, к которому питали непримиримую вражду другие мелики за предательское убийство им дяди своего Мелик Сейна [7], с своею властью Варанда, добровольно принял его подданство. Из остальных четырех меликов: Хачинский Мелик Улубаб (преемник Гасан-Джалаловых) с сыновьями своими после упорного сопротивления в урочище Баллучай были вырезаны, Тугский или Дызахский Мелик Иеган с сыновьями и родственниками своими, у которых хранились собранные из соседних областей казенные деньги, после упорного сопротивления частью были

¹ Ныне развалина в Кеберлинском участке Шушинского уезда.

вырезаны, частью же приняли магометанскую религию. Челябюртский Мелик Аллахкули-султан [8], получивший чин султана за храбрость свою в войне Надир-шаха против турок¹, сперва принял его подданство, но впоследствии был изобличен в измене, а потом и убит по приказанию Панах-хана. Брат его, Мелик Гатам в союзе с пятым меликом Талышинским Мелик Усубом [9], долго обороняли свои волости от натисков панахханских отрядов, но после одного кровопролитного сражения в урочище Мардагирт скрылись в неприступной крепости Чирмых [10] в верховьях р. Тертер, где, продержавшись еще около года, наконец, были вынуждены искать вместе с своими семействами спасения на чужбине. Впрочем, этим они не кончили своей политической роли, так как впоследствии они сами и их сыновья (Мелик Меджнун, сын первого) постоянно учиняли нашествия из чужих краев на Карабах. Одновременно с этим и несколько после того переселились к Панах-хану в Карабах из Грузии и соседних ханств следующие кочевые общества: Пюсъянское, Карачарлинское, Джинлинское Демирчи-Гасанлинское, Кызыл-Хаджилинское, Сафи-Кюрдское, Бой-Ахметлинское, Саатлинское, Кенгерлинское и многие другие.

Обратимся теперь к событиям в Персии, имевшим непосредственное влияние на дела Закавказья. По убийстве Надир-шаха был возведен на персидский престол племянник его Адиль-шах. При разделе добычи между приверженцами его, Азербайджанское наместничество, в состав которого входило тогда и Закавказье, досталось на долю Амира Аслан-сардара [11]. С своей стороны Панах-хан, опасаясь козней своих соседей-ханов, с сочувствием относившихся к меликам и с завистью к нему, был вынужден позаботиться о внешней помощи или покровительстве. Поэтому он снарядил посольство к Амиру Аслан-сардару с изъявлением покорности шаху. Только что прибывший в Тавриз Амир Аслан, находившийся в затруднительном положении относительно союзников в взволнованном крае, счел это находкою для себя. Вскоре во главе значительного отряда войск Сардар прибыл в Баят. Отсюда он вместе с Панах-ханом привел в подданство Адиль-шаха Шемахинское, Нухинское и Гянджинское ханства. За эту услугу, оказанную правительству Панах-ханом, по ходатайству сардара, Адиль-шах фирманом утвердил за ним Карабахское ханство как вотчинное его достояние. Но царствование Адиль-шаха, как и управление его наместника, продолжались недолго: первый был убит Шах-Рух-Мирзою, внуком Надир-шаха, а второй — Карадагским Кязим-ханом. Новый претендент на трон также процарствовал недолго.

¹ В Персии и в Закавказье султан то же, что сотенный командир.

В это смутное время самозванным шахам не было числа. Какой-то узбек, по имени Азиз-хан [12], с многочисленной армией из Туркестана, вторгается в Персию, проходит ее вдоль и поперек беспрепятственно и овладевает Тавризом. Тут он, наложив тяжелую дань на жителей, живет себе припеваючи, как ни в чем не бывало. Против него устраивается союз из шиитских ханов, под сюзеренством Каджарского Мамед Гасан-хана. Последний во главе 18-тысячной армии, в состав которой Панах-ханом было выставлено 3000 конницы, под начальством сына его Мехрали-хана, на голову разбивает узбеков.

Такой же союз, под сюзеренством Панах-хана, устраивается между ним и Гянджинским Шахверди-ханом, Нахичеванским Гейдар Кули-ханом и Карадагским Кязим-ханом, против грузинского царя Ираклия [13], который с огромным числом своих и наемных войск вторгся в пределы первых двух и дошел даже до берегов р. Аракс. В этой борьбе союзники нашлись вынужденными просить помощи у Нухинского Гаджи Челеби, который выказал себя в этот удобный для наживы момент несравненно более честным, чем можно было ожидать от вождей той эпохи. По словам предания, он созвал совет и предложил ему вопрос так, чтобы переправа чрез Куру была решена в совете¹. Таким образом, нухинцы, перешед Куру близ крепости Гянджа (Елисаветполь), совместно с союзниками разбили ираклиевские полчища и преследовали их до самого Тифлиса.

Около 1752 г. Панах-хан перенес свою резиденцию из крепости Баят в урочище Шахбулак, но по знойности климата, а более всего по неудобству местности как стратегического пункта и административного центра ханства, он также нашёл неудобным оставаться здесь навсегда. Предложения более счастливых ханов, чтобы он выслал им дань и аманата, или что в противном случае они идут на его погибель, еще более побудили его укрепиться у себя дома, а потом уже попытать счастья на ратном поприще. В силу этих соображений, находя нынешнее место города Шуши как раз соответствующим объясненным условиям, он в 1754 г. [14], основал в нем свою резиденцию, назвав ее в честь свою Панахабадом². Под этим же названием начали чеканить в Шуше серебряную монету 15-копеечного достоинства. Затем, едва только успел он укрепить с трех сторон неприступную от природы свою новую резиденцию и едва только почетные беки и собранные от

каждого оощества жители, а равно и мастеровые из разных мест, успели воздвигнуть себе на скорую руку жилища, как в Шуше было получено роковое известие о нашествии Мамед Гасан-хана Каджарского. Собрав значительную дружину, Панах-хан не побоялся встретиться с ним в чистом поле. У канавы Хатун-архи, в 30 верстах от Шуши, последовало кровопролитное сражение, в котором персияне были разбиты. В этом побоище Панах-хан, кроме того, что взял у неприятеля две осадные пушки¹, он, погнавшись за ним вслед, с бою взял крепость Ардебиль, где посадил правителем Дергах Кулибека.

К зяме того же года, когда сборные полки Панах-хана-были распущены по домам, появился неожиданно под стенами Шуши с 30-тысячной армией, некто Фатали-хан Румелийский — один из опытных в военном искусстве полководцев Надир-шаха. Чтобы врасплох завладеть крепостью, вождь этот с отборными своими войсками пошел на приступ со стороны р. Каркар. «С этой стороны могильная тишина, — гласит предание, — царил над крепостью в такой степени, что штурмующие, не замечая скрытых в оврагах и за стенами отборных дружин и без отдыха взбираясь на крутизну, мнили взять крепость почти без выстрела. Но когда их восторженные клики были слышны под самыми стенами, осаждаемые воспрянули из засады и ринулись вихрем по долине и потоком с крутизны (дэрэлэрдэн јел кими, тэпэлэрдэн сел кими) на незванных гостей, вступив с ними в рукопашный бой. Утомленные долгою ходьбою и обуянные неожиданностью, враги, кучками став на позиции, встретили бой, но не устояли и, опрокинутые, частью были вырублены, частью же пустились спасаться кто куда мог.

Неудача эта не воздержала упрямого румелийца от его завоевательных намерений. Окружив себя недовольными Панах-ханом лицами из армян и соседних ханов, он укрепился в урочище Ходжалы, в 17 верстах от Шуши. Таким образом, война приняла партизанский характер, причем Кара Мургуза-бек и другие сподвижники Панах-хана с большим успехом заманивали незнакомых с местностью румелийцев в засаду и истребляли их до единого. Тогда Фатали-хан пустился на хитрость: под предлогом размена пленных и выдачи дочери своей замуж за сына Панах-хана, Ибрагим-хана, он пригласил последнего к себе в гости и, объявив Панах-хана своим вассалом, ушел с выманенным аманатом в свои владения.

¹ Кур кечдилэр су ичиндэ олсун — народная поговорка.

² Впоследствии город этот стал называться Шуша — каласы, т. е. «Шушинская крепость», переняв это название от армянской деревни по соседству, Шушакенды, т. е. «Шушинская деревня».

¹ Из этих пушек в 1826 г. русские стреляли из города по войскам Аббас Мирзы.

В то время в Персии был известен кроме Фатали-хана, еще и Керим-хан Зендский, который сверх жажды власти питал еще кровную вражду к Фатали-хану за убиение им брата его в сражении; к нему-то и отправил гонцов Панах-хан. Условившись в действиях, они нагрянули с той и с этой стороны на Фатали-хана. В большом сражении союзники разбили его наголову и взяли в плен, а также вернули невредимым и Ибрагим-хана. После победы над общим врагом кто-нибудь из них должен был стать первым. Это первенство без спора осталось за Керим-ханом, который уже успел подчинить себе почти всю Персию. Пользуясь этим предлогом и опасаясь, чтобы отважный вождь, за какого был известен Панах-хан, не послужил ему помехою в его предприятиях, Керим-хан, под видом опытного советника взял как его, так и его сына к себе в Шираз; управление же Карабахским ханством фирманом предоставил второму сыну его Мехрали-хану (1172 г. х.)¹ [15].

II

Получив в свое управление Карабахское ханство, Мехрали по завету отца занялся внутренним устройством его. Он окончил укрепление Шуши и для преграждения пути шайкам разбойников, делавшим набеги около Шуши, где в то время зимовали кочевые племена, построил крепостцы: Аскаран и Агоглан.

В 1174 г. х. возвратился из Шираза Ибрагим-хан, а спустя два месяца после того привезли оттуда же останки усопшего Панах-хана [16]. Между братьями возникло пререкание о праве на управление ханством. Ибрагим присваивал это право себе по праву первородства, другой же основывал свое право на фирмане, данном на его имя Керим-ханом. Такое положение дел, впрочем без всяких важных последствий, длилось довольно долго. Только тогда, когда Ибрагим женился на сестре Аварского Уммай-хана, он увеличил число своих приверженцев и стал притеснять своего брата, который прибег под защиту Керим-хана. Распоряжение сего последнего

¹ Этот фирман, утвержденный правительствующим сенатом как документ о признании наследников Мехрали-хана в звании членов Карабахской ханской фамилии, хранится у наследников его. Для согласования с преданиями поясним тут, что по случаю междоусобия между Мехрали-ханом и братом его Ибрагим-ханом, возникшего за престолонаследие после смерти отца, в котором первый был побежден вторым, было воспрещено после смерти Мехрали титуловать его ханом, а потому он в народе более известен под именем Мехралибека.

в пользу Мехрали, последовавшее на имя Гидаят-хана Ардебильского, не было приведено в исполнение, так как вслед за тем Керим-хан умер (1779 г.), и Персидская монархия опять распалась на независимые ханства.

Неудача эта побудила Мехрали присоседиться к Кубинскому Фатали-хану, одному из могущественных тогда владетелей в Закавказье, которых можно назвать собирателями своей земли. Захватив с значительным отрядом конницы низменную часть Карабаха, Мехрали ожидал самого Фатали-хана, который по занятии Гянджи должен был направиться на Шушу для окончательного низложения Ибрагим-хана, но был предательски убит (1198 г. х.) Агаси-ханом Ширванским с сыновьями, выгнанными из Шемахи Фатали-ханом и ведшими, подобно бродягам, скитальческую жизнь. [17].

Таким образом, Ибрагим-хан, оставшись самостоятельным ханом, не преминул воспользоваться благоприятным случаем, представившимся ему со смертью Керим-хана, Мехрали и Фатали-хана, умершего скоропостижно по взятии Гянджи. С этой целью Ибрагим-хан, собрав значительный отряд войска, состоявший большею частью из лезгин, подчинил себе ханства: Гянджинское, Шемахинское, Нухинское и Решт, расширил границы со стороны Эривани и Нахичевани, без боя взял Тавриз, где посадил правителем племянника своего Асадуллабека, и, оставив на горе Кафланкухе — на границе Азербейджана с внутреннею Персией — наблюдательный отряд из 600 человек конницы, подчинил своей власти все племена по сию сторону.

В это время могущество Ибрагим-хана возвысилось до того, что многие из его вассалов предлагали ему по примеру своих прародителей короноваться шахом. Но ввиду победоносных походов Каджарского Ага Мухаммед-хана, сына Мамед Гасан-хана, покорившего почти всю Персию, ему было не до коронации, так как предстояло или сразиться с ним, или же подчиниться ему на известных условиях. По собрании точных сведений, не отваживаясь на первый раз, Ибрагим-хан, на предложение со стороны Ага-Мухаммед-хана послал к нему в аманаты родственника своего Абу Самедбека; но через несколько лет, аманат тот был убит, и ага Мухаммед-хан потребовал взамен его другого. На это Ибрагим-хан ответил ему, что, так как одного его аманата со всею свитою убили, то он не знает, кому предложить такую же честь. Узнав между тем, что грузинский царь Ираклий призывает на помощь русских, со своей стороны он также отправил посланником в Россию Саатлинского Мирзу Мамедкули в сопровождении меликов Юсифа и Джумшида с предложением подданства и с просьбою о скорой помощи. Эти послан-

ные возвратились с благоприятным ответом. Ага Мухаммед-хан проведаль об этом и вследствие этого с несметными полчищами в 1795 г. явился под стенами города Шуши. Ибрагим-хан, в ожидании помощи из России, собрав более 15 000¹ отборных ратников и, укрепив город и его предместья, приготовился к отчаянному сопротивлению. Ага Мухаммед-хан, с двух сторон обступив город и обстреливая его каменными ядрами из своих огромных пушек, в пылу самонадеянности послал к Ибрагим-хану насмешливое послание в двестишести следующего содержания:

Зи манчаниги-фалэк сэнки фитнэ мибарэд,
То эблэханэ кирифти мијани-шишэ һасар [18].

т. е.)

Камни, как град, сыплются с неба,
Безумец, ведь от них'стекло (шуша)² не спасет [19]

Хан ответил ему тоже двестишестью:

Кэр никаһдари-мэн анэст ки, мэн миданэм,
Шишэра дэр бэгэли-сэик никаһ мидарэд [20].
Правда, создатель стеклом меня окружил,
Но это стекло он в камень вложил! [21].

Обменявшись остротами, противники еще более ожесточились друг против друга. С наступления весны почти до начала лета того года, персияне, не отваживаясь на приступ, желали по всеобщей тактике на Востоке морить голодом гарнизон, а потому всячески старались отрезать сообщение города с краем. Но этот план не удался, так как город был окружен непроходимыми горными кряжами, они успели лишь окончательно разорить край: сжигали села, угоняли скот, уводили жителей в неволю, неистовствовали, насилюя женщин и детей; но достоверно и то, что и карабахцы не оставались у них в долгу. В эту войну, — говорят современники, — Ага Мухаммед-хан совершил одно ужасное варварство над пленными, пойманными во время одной неудачной вылазки: он приказал около 100 человек пленников, связанных по рукам и ногам, разложить, как снопы на гумне, и навыворот подкованным лошадьми (т. е. подкованными так, что гвозди торчали из копыт острием вниз, как зубцы из бороны) топтать несчастных жертв до тех пор, пока они не разможились и не обратились в бесформенную массу!!

В отмщение на такую жестокость в следующую же ночь были разбиты под самым носом злодея два персидских реду-

¹ Тут ничего нет преувеличенного, так как население тогда было несравненно больше, чем теперь и, кроме того, постоянно содержалось на всем готовом около 3000 наемных лезгин. Последние получая хорошее содержание в мирное время, в военное пользовались правом грабежа в завоеванной местности.

² Игра слов: по-персидски стекло — шуша.

14; один — бесстрашным Мамедбеком, племянником хана, а другой — Тугским Мелик Аббасом, и уши и носы до ста человек персиян, чинно сложенные, красовались на Шушинском мейдане!..

Таким образом, осада все длилась. Подвоза продовольствия для персидской армии ни откуда не было; вьючный скот армии околел, кавалерия была без лошадей, и в ярости грозный воитель стоял на высокой горе и ругал Ибрагим-хана площадными словами. Тот, с своей стороны, не оставался в долгу и также бранил его на чем свет стоит, называя его Ахта-ханом¹. Невмоготу стало, наконец, властелину Персии с 100-тысячной армией продолжать осаду Шуши; он снял осаду [22] и спустился на равнину Карабаха, где, оставив наблюдательный корпус, с остальными войсками отправился покорять Грузию.

Ага Мухаммед-хан после одного сражения овладевает Тифлисом [23] и увлекает в неволю до 20 000 жителей [24]. Возвращаясь из Грузии, грозный воитель идет на зимовку на Мугань с тем намерением, чтобы весной во чтобы то ни стало покорить Шушу. К весне следующего года узнают в Шуше, что вследствие бунта в Фарсистане, поднятого Зендским Лютфали-ханом братом Керим-хана, Ага Мухаммед-хан с своими войсками отошел во внутрь Персии и что весной победоносные русские войска под предводительством Кызыл-Аяга² [25] по взморью Каспия придут на выручку.

Убежденные в достоверности этих известий, в ханском дворце делали большие приготовления для встречи русских войск. Пышный кортеж из цветов карабахского дворянства равно и некоторых вассальных ханств, сопровождая ханского сына Абульфета, отправляется на Мугань для приветствования русского полководца и переговоров с ним почти на том самом месте, где два месяца тому назад стоял непримиримый враг их Ага Мухаммед-хан. По прибытии в лагерь, ханского сына приняли с большим почетом и, приняв от него дары, отарили его щедрыми подарками; тут же было предложено ему потребовать большой отряд конницы для соупутствования армии в пределы Персии.

Во время этих приготовлений к походу было получено распоряжение из России, что по случаю кончины императрицы Екатерины II [26], армия отзывается назад в Россию. Этою роковою вестью ханский сын и его свита были крайне пора-

¹ Т. е. Евнух-хан. Ага Мухаммед-хан в народе более известен под этим прозвищем, так как он был оскоплен племянником Надира, Адиль-шахом.

² Так называют у нас в народе графа Валериана Зубова, если не ошибаемся, потому что он был без одной ноги, вместо которой была вставлена вызолоченная деревяшка.

жены и в отчаянии возвратились назад. Между тем, положение жителей всего края было невыносимо: едва успевшие собраться из бегства в дальние страны, из непреступных пещер, из непроходимых дебрей, жители не рады были своему возвращению. Не было зернового хлеба в крае — его вовсе не сеяли, скот был истреблен; питались падалью, кореньями, желудями¹. Невмоготу было вынести многим такую несчастную долю. Народ умирал сотнями от голода и моровой язвы и бежал кто только в состоянии был, бежал, куда глаза глядели.

III

В Шуше весной 1797 г. опять услышали роковую весть о приближении с несметными полчищами Ага Мухаммед-хана. Ввиду невозможности по случаю голода и моровой язвы держаться в городе далее, и так как со стороны России уже нельзя было ожидать скорой помощи, а посланные к турецкому султану вернулись лишь с ответными подарками, но без всякой надежды на помощь, Ибрагим-хан покинул Шушу и с семейством своим отправился в Джаро-Белоканскую область.

Ага Мухаммед-хан без боя въехал в Шушу — в эту девственную крепость, как называют на Востоке все невзятые крепости. Грозному хану казалось, что все это во сне, но опомнившись, он был вне себя от восторга². Как плотоядный зверь, прежде чем растерзать добычу, сперва ласкает ее, играет с нею, так точно и Ага Мухаммед-хан: того награждает почетною шубою, этого производит в ханы; но за всем тем подземелья наполняются арестованными, и не миновать, как видно, шущинцам кровавой драмы. Вот, на седьмой день его въезда в Шушу, привели еще одного важного арестован-

ного: это Молла Панах, бывшее ближайшее лицо к Ибрагим-хану. Какая печальная участь ждет их впереди после того, что злодей сегодня уже не раз приходил в ярость, в иступление!..

Шагагинский Садах-хан, первостепенный военачальник при Мухаммед-хане, тоже, кажется, у него в опале за то только, что кум его Мамедбек, гроза и бич до сего времени его армии, не является к хану до сих пор. Поэтому он призывает его и говорит ему:

— На ком я должен выместить мою досаду! Не на тебе ли, Садах-хан?! Объяви сестрам Мамедбека, у которых ты стоишь на квартире, что если до вечера не явится ко мне их брат, то я их вместе со всеми заарестованными женщинами, которых мужья или родственники скрываются от меня, отдам на удовольствие моим сарбазам (солдатам).

Вечерний селям (прием) у Ага Мухаммед-хана. Все достойные облобызать прах туфель грозного повелителя, а также несколько человек из вновь арестованных, уже поставлены вдоль стены в шеренги во дворе; они все, надев в рукава свои чохи, опустив головы, с сердечным трепетом ждут появления за высочайшим занавесом (сера-перда), покрывавшим большое азиатское окно, владыки Персии, о чем будет дано знать, стоявшим возле, визирем Мирза Шафие, чтобы пасть ниц. Наконец, Мирза Шафи, с придворною шепотливостью пресмыкаясь и, как верблюд, согнув колени, падает наземь и целуя ее, прикладывается к ней особо каждым глазом трижды (торпага дүшүр). Все, почти в одно время с ним, повторяют то же самое. В это время из-за сера перда пискливый голос возглашает:

— Добро пожаловать!... Гм!... Здесь ли Садах-хан?

— Бяли, теседдигин олум! (точно так, да буду я твою жертвою), — отвечает тот.

— Ты, вероятно, хочешь испытать на себе мою жестокость! Разве не помнишь, что я тебе говорил сегодня утром?!

— Помню, ваше величество! Сейчас при входе моем сюда дали мне знать, что Мамедбек с нукерами своими въехал через верхние ворота в город.

— Потребовать его ко мне! — желчно восклицает тот же пискливый голос из-за занавеса.

Глашатаи мигом подхватили повеление своего владыки и, став один от другого на некотором расстоянии до замка Мамедбека, начали громко звать его до тех пор, пока тот не предстал пред очами тирана. Ага Мухаммед-хан уже начал входить в свою роль. Уже слишком две недели, как в походе и в Шуше он почти никого не наказывал, а потому виновных набралось множество. Когда доложили ему о вновь приве-

¹ О вырывании в то время из могил свежих трупов, о нападениях для добывания пленных на заклание и, наконец, об умерщвлении одних детей для успокоения других мы слышали в народе весьма много преданий.

² Предание гласит, что когда Ага Мухаммед-хан приближался к городу, то жители вышли к нему навстречу за деревней Шушакенды и начали петь песню, обязательную в то время в подобных случаях, с следующим припевом:

Кәлмишик, кәтирмишик бир әждәһа,
Говмушуг, итирмишик бир түлкүнү.
Пришли, привели мы страшнелище-дракона.
Прогнали мы так, что след простыл, хитрую лисицу.

Песню эту пел один, а припев, бия в ладошки и искусники пускаясь вприсядку, повторяли все. Это до того понравилось Ага Мухаммед-хану, что он сошел с коня и последовал (по некоторым преданиям, и относительно пляски) общему примеру. Но надо полагать, что первый стих припева пела свита Ага Мухаммед-хана, а второй — горожане.

денных арестантах, он приказал отдернуть сера перда и, пред глазами раболепно павших ниц, с своею сухопарою и до истовства разъяренной физиономиею, изрек:

— Пятерых из них посадить на кол, а шестого, Али Мамедагу, за то, что он ездил от Ибрагим-хана посланником к турецкому султану, по уважению к его сеидскому сану, задушить.

В силу этого приговора, некоторые из палачей с изумительным знанием своего ремесла бросились душить последнего, который, как мученик, бестрепетно отдаваясь им в руки, призывал на голову тирана божью кару. Других же, связанных по рукам и ногам, посадили на особый кол и обухами топоров били по кольям снизу для скорейшего окончания ужасного процесса!... Несчастные жертвы варварства стонали, и их вопли, богохульство и брань тирана приводили присутствующих в ужас и содрогание!... А палачи, при остановке барахтающихся на кольях жертв, с осторожностью, чтобы окончательно не забрызгаться кровью, били обухами топоров то по тем, то по другим кольям!...

— Ваше величество! — несколько отошед от своих собратьев, стал докладывать тирану старший палач, — не прикажете ли седьмого преступника бросить на съедение тиграм, так как кольев в наличности больше нет и животные сегодня почти ничего не ели.

— Да! — ответил тот, — только прежде нужно снять с него голову, как и с этих, так как завтра я предполагаю соорудить из голов преступников невиданной доселе вышины минарет (кэллэдэн минарә гөјдурачағам).

В это время из ворот замка вошел во двор мужчина лет под сорок, саженного роста, пропорциональный в плечах с несколько относительно длинными руками, одетый шегольски, но просто, блондин, с подстриженной бородою и прямо смелою поступью подошел к Ага Мухаммед-хану, поклонился ему, не упав ниц, как будто так и следовало.

Оторопевшие царедворцы с ирониею переглянулись, а Шагагинский Садых-хан, упав ниц, доложил Ага Мухаммед-хану так:

— Это Мамедбек Джаваншир¹, ваше величество!

— Да-а!.. подлинно герой Кыссеб² Мамед!..

— Такого сложения воина нет у меня в целой армии. Не правда ли, что у него хорошие глаза? — закончил Мухаммед-хан, обращаясь к Мирза Шафи.

¹ Об этой исторической личности у нас в крае всюду можно услышать множество легенд, песен, преданий; он до того любим народом, что ему приписываются подвиги других; поэтому далее мы распространимся об нем несколько подробнее.

² Резник — эпитет, которым величают у нас всех героев-головорезов.

— Точно так, да буду я твоею жертвою, очень хорошие — ответил тот, поняв, что этим намеком хан хочет выколоть жертве глаза.

Доброго молодца имя услышь, но не желай видеть в лицо, ваше величество. (Жахшы икидин адыны ешит үзүнү көрмә)¹ — ответил Мамедбек.

— Нет, я не шучу. Клянусь душою моего отца (ағамын әрваһына анд олсун), что такого сложения мужчину, но несколько пониже тебя, я знал только Зендского Лютфали-хана. Впрочем, мы еще успеем поговорить завтра, — уже вечер. Садых-хан! — запищал Мухамед-хан, — поручаю тебе Мамедбека, и обратясь ко всем, лаконически произнес: — Муреххес (можете удалиться), — и сам ушел во внутренние покои.

В четверти версты от величественного тогда, но теперь почти развалившегося замка Мамед-Гасанаги, ханского сына, где имел пребывание Ага Мухаммед-хан, находился такой же замок, также ныне почти развалившийся Мехрали-хана, отца Мамедбека. Туда-то направляют свои шаги, идя безмолвно рядом, Садых-хан и Мамедбек. Пришли, на печально-гордых физиономиях ясно отпечатлелось душевное отчаяние, хотя они и стараются скрыть его от людей. Разговаривая между собою и с приближенными, они никак не могут придумать ничего утешительного. Так протекло время до поздней ночи. В это время дают им знать, что один из царедворцев Ага Мухаммед-хана желает видеть Садых-хана. Еще более взволновались собеседники. Входит Сафар Алибек, постельничий (пишхидмет) Ага Мухаммед-хана.

— Что нового имеешь передать мне от имени его величества — приветствуя его, говорит ему Садых-хан.

— Я пришел по секретному поручению, прикажите выйти всем, кроме Мамедбека, — отвечает тот.

Когда все вышли, посланец, озираясь кругом, чтобы никто его не подслушал, так начал свою речь:

— Вам, Садых-хан, неизбежны последствия той алчной ярости, в которую пришел сегодня наш повелитель, и кто у него на примете, это вы, вероятно, тоже очень хорошо знаете. Вы же, Мамедбек, положим, великодушно поступили, что не выдали ваших сестер, но, конечно, знаете, что ожидает вас впереди после неоднократного истребления вами лучших полчищ тирана. Вы, нет сомнения, кое-что не в вашу пользу вынесли из разговора его с вами?

— Сафар Алибек! — со страхом и недоверчивостью возражает ему Садых-хан, — в здравом ли вы уме, что говорите такие немислимые вещи!

¹ Татарская поговорка.

— Да, в здравом уме, Садых-хан, и потому я решаюсь сказать вам эту истину, что и меня с вами ждет одинаковая участь завтра.

— Говорите, пожалуйста, яснее, что такое и зачем вас прислал ко мне шах!

— Меня не шах прислал к вам, а я пришел сам, и пришел вот почему. Не дальше как после вашего ухода, он, рассвирепев на меня и на Аббасбека, клялся гробом своего отца, что завтра поставит два минарета из голов; на одном из них будет красоваться моя голова с головою наверху Мамедбека, а на другом — голова Аббасбека с вашею! А как он неумолим, когда уже поклялся гробом своего отца, это вы тоже, вероятно, лучше меня знаете.

— Все это может быть, — несколько смягчившись, возразил Садых-хан, — но за что он мог так рассердиться на вас?

— За то же, за что он сердится и на вас. Разве вы не знаете нашего тирана, что он всю злобу на свою судьбу с большою жестокостью и целиком вымещает на своих подвластных!? С того дня как мы стали удаляться от вас, он все время благоволил к нам. Кажется, и вы сами совсем уже отшатнулись от нас. Но нет! он все подозревает против себя какой-то заговор, в котором будто бы участвуем и мы. Это я не раз подмечал из разговоров его с Мирза Шафи. Зная прежнюю мою и Аббасбека к вам преданность и злоумышляя против вас, он придрался и к нам на этот раз за то именно, что мы не тот час отозвались на его зов, так как были на дворе.

— Клянусь всемогущим богом, — с сердцем вмешался тут в разговор Мамедбек, — что Сафар Али говорит правду, потому что, притворяясь, нельзя говорить с таким увлечением. Нам необходимо вовремя подумать и о себе, и о сотнях несчастных жертв.

— И я тоже верю, — сказал Садых-хан, — но что мы в состоянии сделать?

— Это не ваше дело, Садых-хан! — перебил его Сафар-Али, — мы с Аббасбеком сделаем все, что нужно для общего нашего спасения. Это не то, что было прежде, когда нам не угрожала опасность и не было такого удобного случая. Вы только дайте нам слово, что пощадите и не выдадите нас его сторонникам; вот именно зачем я и пришел к вам.

— Даем, даем мы это слово, — с чувством подхватил Мамедбек, — если будет нужно, то я с нукерами моими готов или пасть жертвою, или же избавить мир от этого злодея. Вы только укажите нам дорогу. И сегодня пикни он что-нибудь недоброе в отношении ко мне, я бы, не взирая ни на что, бросился бы на него со спрятанным под чухую кинжалом.

— Нет, нет! этим мы наделаем преждевременную тревогу. Я не хвастаясь говорил вам и говорю теперь, что мне нужно было только заручиться вашим обещанием, а об остальном вы не беспокойтесь, — сказал Сафар-Али и ушел торопливыми шагами.

Тем временем, пока постельничий Ага-Мухаммед-хана вернется в опочивальню своего владыки, мы бросим взгляд, читатель, на Шушу и постараемся обозреть ее в историческом и топографическом отношении.

Если в туманную погоду, находясь в любой точке внутри города, бросить взгляд вдаль на север, северо-восток и северо-запад, тогда глаза поразятся следующей прелестной картиной: клубящиеся туманы и дождевые тучи, собираясь вокруг черных вершин карабахских и белоснежных Кавказских гор, то любовно обвиваются вокруг них и разбиваются об их чело и перси, то мгновенно закрывают их. Эта прелестная панорама напоминает наблюдателю, если он видел, тот величественный вид с корабля на Крымский полуостров, когда в бурю безудтанно-свирепо колеблющиеся волны, покрытые снежною пеною на хребте своем, то как бы желая стиснуть, задавить корабль в своих объятиях, закрывают от взора наблюдателя горизонт, то, вздымая его на хребет, представляют взорам восхитительный вид Аюдага, Чатырдага и других высоких точек полуострова. Не доезжая три версты до Шуши с северо-восточной стороны, если взглянуть на нее, скалистые горы с выдающимися наружу стенами с башнями напоминают нам каких-то мифических гигантов, гордо вздымающих свою коронованную главу.

С юго-восточной стороны окаймляет Шушу отвесное по обеим сторонам, более 200 саженой вышиною и до 100 саженой шириною, скалистое ущелье. Ущелье это, которое Ага Мухаммед-хан предполагал забросать вьючными седлами и взять Шушу, замечательно замуравленную башнею¹, виднеющуюся, как гнездо, в середине противоположной городу скалы, куда ни с какой стороны нет даже тропинки, хотя обрушившийся поперечный кряж скалы ясно доказывает, что к этой башне когда-то был ход; но при всем том наши шушинцы постройку ее приписывают дивам и пери², утверждая притом, что в ней скрыты несметные сокровища, на каковом основании и ущелье называется Хазнекаясы, т. е. ущелье сокровищ. Пониже этой

¹ Башня та недавно разрушена одним искателем приключений и кладов, неким Кербалай Мамедом, который на спрос наш ответил, что он нашел там медные деньги плоской и длинной формы, человеческие кости и пр.

² Див — воображаемое сверхъестественное существо, нечто среднее между человеком и дьяволом; пери — среднее между человеком и ангелом.

башни находится, как бы прилепленный к скале замок, где из пещеры бьет студеный родник. Замок этот в ханские времена, в крайнем случае, служил надежным убежищем для жителей. На противоположной стороне ущелья видны над самою речкою развалины конюшен, а повыше против замка находится, обгороженная снаружи и непроникнутая доселе до глубины, пещера, известная под названием Шахназаркаясы, которая, как полагают, подземным ходом чрез всю скалу, под городом соединяется с такою же бездонною пещерою на противоположной стороне, ниже верхних ворот.

Не для того ли, надо полагать, дивами и пери и просверлено под Шушу эта дыра, чтобы в случае большой опасности, могущей угрожать обиталищу их фаворитов, продеть чрез нее веревку и, взвалив на себя весь город на скале, как мушаммертин нагромождает на себя гору всякой всячины, взмахнуть своими могучими крылами и взвиться с драгоценною ношею в небеса? Или же, напротив, также подняв его, но за прегрешения людские, опрокинуть с небесной высоты, как Содом [27] и Гоморру! [28]. Как бы то ни было, но с южной стороны, с горы Кирс, если взглянуть на Шушу, полукруглый вид неприступной скалы, за которой на склоне стоит город, в клубящемся тумане, как раз напоминает гигантской величины медный котел с вздымающимся паром от кипящейся в нем жидкости... И не напрасно Ага Мухаммед-хан, когда ругался с Ибрагим-ханом, говорил ему: Ты, такой-сякой! Ты сел в кострюлю, да взял себе в руки ее ручку, и воображаешь, что тыгаешься со мною! Молодец, выходи лучше на поле!..

Уже пора, читатель, посмотреть, что-то заварил в котле или кострюле постельничий грозного тирана.

Прибежав и пошептавшись с Аббасбеком, Сафар-Али с ним вместе подкрадываются к опочивальне Ага Мухаммед-хана. У дверей они слышат его несвязные, грозные возгласы. — Это во сне, — шепчет товарищу своему Аббасбек, — с твоего уха да я несколько раз подслушивал... Наконец, призвав себе на помощь бога и святых, убийцы с обнаженными кинжалами врываются в спальню Ага Мухаммед-хана и при тусклом свете ночника стремительно бросаются на него...

— Что вы делаете злодеи!.. Вы превращаете в развалину Иран!.. (Ираны виран ејләјирсиниз), едва успевают произнести Ага Мухаммед-хан, второпях пустив мимо убийц свой топ-пуз (булаву), но уже поздно — убийцы поражают его в грудь и снимают с него голову [29].. Прислушиваются... Всюду безмолвно... Сняв на скорую руку с него браслеты с алмазами, Кюхи-нур и Дерьян-нур¹, они отправляются к своим соумышленникам, которым, в ожидании исхода заговора не спится.

¹ Кюхи-нур — гора лучей, Дерьян-нур — море лучей.

Они пребывают в страхе и трепете, то прислушиваясь из окна к стороне чертога, где должно совершиться роковое событие, то под разными предлогами, выходя на двор для проверки преданных им людей...

Стучат у ворот!..

— Кто такой?!

— Мы, мы!.. — Впустите!..

Вот входят в комнату убийцы Ага Мухаммед-хана, обрызганные кровью с драгоценными ношами, в доказательство совершенного ими убийства, говоря: Можете теперь успокоиться!..

— Прежде чем отважиться нам на что-нибудь решительное, — говорит Садых-хан, — нужно поближе удостовериться в факте смерти злодея.

— Можно, — подхватывает Сафар-Али, и вслед за сим они уходят торопливыми шагами.

По недоверчивости своей, Садых-хан, почтительно наклонив свой корпус, раздвинул полог двери шахской опочивальни и затем уже вошел в нее. Сафар Али же, быстро прошмыгнув мимо его в комнату, покатыл ногою по полу голову Ага Мухаммед-хана и, развернув одеяло, указал на еще не застывшие раны... Уходят...

Глашатаи от имени Ага Мухаммед-хана по всему городу зовут на сбор Шагагинское войско, говоря, что вследствие одного важного события они откомандированы шахом в Персию. А Садых-хан тем временем наедине говорит Мамедбеку следующее:

— Что, если рассвет с этим роковым известием застигнет меня здесь лицом к лицу с приверженцами Ага Мухаммед-хана, то мне нельзя будет своевременно поспеть в столицу; а между тем занятие ее, где находятся аманаты со всех провинций, в данном случае составляет первостепенную важность. Поэтому, мне необходимо прежде всех захватить в свою власть Тегеран; вы же, с вашими молодцами и с внушающим ужас именем вашим, весьма легко преодолете разрозненные войска.

Так расстались Садых-хан и Мамедбек. Первый поспешно отправился в Тегеран захватить персидский престол; а второй под разными предлогами собирая своих приверженцев, выжидал рассвета.

IV

За ночь Мамедбек сделал нужные распоряжения. Разделив своих приверженцев на отряды, одних он предназначил заарестовать главных военачальников персидских войск,

других — освободить арестантов, третьих — занять лучшие позиции на случай неудачи всеобщего предприятия, а сам с главными силами предположил отправиться к тому месту, где имел пребывание Ага Мухаммед-хан. С рассветом, застигнутые врасплох и обунные страхом и ужасом, персияне везде были побиты, вытеснены, и Мамедбек после упорной схватки завладел резиденцией Ага Мухаммед-хана, где нашел несметные сокровища. Далее Мамедбек, перебрав казну и все добро шаха к себе в замок, на другой день преследовал персиян до самого Аракса.

Эта катастрофа, под влиянием живых впечатлений и в виду личной скорби за свою будущность, весьма рельефно описана выпущенным тогда на свободу Молла Панахом в поэтическом послании его к другу своему Молла Вели, под псевдонимом Видади. Приведем его целиком, как характерный взгляд одного из популярных еще и теперь наших народных поэтов.

Посмотри, о Видади, сколь коловратна судьба и как изменчивы
деяния рока,
Ниспровергнутого в прах могучего тирана во единое мгновение ока!
Познай, о Видади, в сем Вседержителя волю, Его наказанье;
Он утром мгновенно задул ту лампаду, что ночью кумиром служила:
Что вечером страх нагоняло, то к утру ничтожеством стало!
Взгляни, что случилось с некогда страшной злодейской главою,
Еще вчера почивавшей под короной златою,
Сегодня же в прахе лежащей и ногами попанной!

Последний из смертных, гнушайся Ага-Мамед-ханом,
Дыханье жизни пока ты имеешь, ни шаха слугою,
ни другом Хуткяра² не будь
И в путь собирайся, беги ты от мира сего,
Покинув жену, и детей, и знакомых.
О, Сведующий³, отрекись ты от мира, я на него не смотрю
И путь ты направо к прибежищу верных [30],
Свой взор устремив на Пророка!⁴

¹ Предания и очевидцы утверждают, что обезглавленный труп и отсдельно голову Ага Мухаммед-хана таскали по улицам города и ожесточенные вдовы и сироты погибших в сражениях воинов совершали над ними неистовства.

² Правильнее Хункар — «кровопроливец», титул турецкого султана.

³ Сведующий — по-персидски Вагиф. Вагиф — псевдоним поэта.

⁴ Еј Видади, кәрдиши-дөврәни-кәчрәфтәрә бах!
Рузкарә гыл тамаша, карә бах, кирдарә бах!

Әһли-зулму нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә.
Һөкмү адил падишаһи-гадири-гәһһарә бах!

Сүһи сөндү, шәб ки, хәлгә гилбә иди бир чираг.
Кечәки игбали көр, күндүздәки идбарә бах!

В первое время правления своего Карабахским ханством Мамедбек был в нерешимости относительно того, на что выгоднее ему решиться. С одной стороны, Садых-хан советовал ему собрать значительное число войск и привести в свою зависимость, отпавшие в последнее время от Карабаха соседние ханства, так как, при удаче в своем предприятии, он не преминет назначить его правителем Азербейджанского наместничества. С другой — Гянджинский Джавад-хан, предлагая ему вступить с ним в родство, просил прислать на значительную сумму подарков для истребления Ибрагим-хана с семейством, так как старшины Джаро-Белоканской области, где имел пребывание Ибрагим-хан, уже убив брата его, Талыб-хана и других, с охотою склонялись на его просьбу. С третьей — многие тушинские почетные беки и жители, по существовавшему тогда обычаю, предлагали ему убить руками всех почетных лиц, оставшихся в Карабахе; сыновей Ибрагим-хана, дабы всем волею-неволею пришлось действовать в его интересах. При этом они руководствовались тем, что Ибрагим-хан, обременяющий народ своими чрезмерными требованиями, уже отжил свой век, а для управления этим краем, находящимся на перекрестке дорог, нужен более энергичный правитель. На эти предложения, так как вскорости было получено известие о поражении Садых-хана в сражении с Фатали-ханом, племянником Ага Мухаммед-хана, и воцарении на персидском престоле сего последнего, Мамедбек объявил, что из-за ненадежного ханствования в крае, который рано или поздно должен подчиниться одной из могущественных содейственных держав, он никогда не решится на убийство или изгнание 70-летнего своего дяди и двоюродных братьев, потому что подобный позор нельзя смыть владычеством даже над целым миром. В то же время он отправил посланцев с подарками и припасами для домашнего обихода к дяде, предлагая ему не верить ни-

Тачи зәрдән та ки, ајрылды димағи-пиргүрүр,
Пајмал олду тәпикләрдә сәри-сәрдәрә бах!

Баш көтүр бу әһли-дүнјадан ајаг тутдугча гач,
Нә гыза, нә оғула, нә ашина, нә јарә бах!

Ибрәт ет Аға Мәһәмәдхандан, еј кәмтөркөдә.
Та һәјәтын вәр икән нә шаһә, нә худкарә бах!

Вагифа, көз јум, чаһанын бахма хубу зиштәнә,
Үә чевир али-әбајә, Әһмәди-Мухтарә бах!

каким наущничествам и прибыть в свое ханство. Но хан, под влиянием царедворцев, завистников Мамедбека, не верил всему этому и, не заручившись обещанием Фатали-шаха, опасаясь возвратиться в Карабах. Только осенью, когда было получено шахское повеление о том, чтобы Ибрагим-хан отправился в свое ханство, откуда должен препроводить к нему как останки Ага Мухаммед-хана, так и виновников его смерти, Мамедбека и постельничего Сафар-Али¹, Ибрагим-хан, отправив предварительно в Карабах сына своего и зятя Мамедбека, Мехти Кули-хана, для приготовления Мамедбека и жителей к его приему, сам с значительным отрядом наемных лезгин тронулся в путь.

Не подозревая никакого злого умысла со стороны своего дяди, Мамедбек, предварительно свидевшись со старшим сыном хана, Мамед Гасан агою, выехал к хану навстречу и проводил его до города, а на другой день отправил к нему дорогие подарки из шахских сокровищ.

В то же время, у хана собрались на совет его старшие сыновья и придворные беки, где и было učinено следующее решение о предстоящих надобностях края:

— Мы, слава богу, после стольких странствований прибыли благополучно в родной город, — начал старший сын хана, Мамед Гасан ага, — Все наговоры относительно замыслов Мамедбека, к счастью, не оправдались; теперь, ввиду того, что мы обязаны ему смертью злейшего нашего врага Ага Мухаммед-хана, прекращением нашего скитальчества, нам предстоит связаться с ним новым родством, о чем он неоднократно просил меня через своих приближенных и иметь его в наших руках, как храброго военачальника.

— Напротив, возразил Мирзалибек, родственник хана, — он имел намерение подкупить лезгин, вырезать нас всех, или же самому преградить нам возвратную дорогу, если бы Шагагинский хан, его давнишний приятель и кум, сел на персидский престол. Кроме того, что вы скажете против того, что Фатали-шах требует его выдачи во что-бы то ни стало?

— Что лезгин он и не думал подкупать, а это были козни Джавад-хана, на которые он не согласился, — возразил Мамед Гасан ага. — Все это я узнал от одного из придворных моих, родственника Джавад-хана. Что же касается до желания его возвыситься при счастье Садых-хана, то и в этом отношении нет повода обвинять его, потому, во-первых, что никому нельзя воспрещать заботиться о своем благополучии и возвышении, а во-вторых, что он никогда не был в такой степени надменным, что бы не почитать своих старших род-

ственников, и мы рука об руку с ним могли бы весь Закавказский край иметь в своей зависимости.

— Да это все предположение, — начал сам хан, — но на самом деле из-за одного человека в аманаты вместо Абу Самедбека, убитого во время своего непростительного бегства и в надежде на русских, мы дали истребить наш народ, превратить в пепелище наши жилища; на кого же мы будем опираться, кого ждать в помощь, если не выдадим Мамедбека и, находящегося при нем, убийцы Ага Мухаммед-хана.

— Сбыть вам с руки при этом удобном случае Мамедбека, — подтверждает тот же Мирзалибек, — составляет первостепенную для будущности нашей политическую важность. Его отец постоянно вел с вами борьбу; он сам, не соглашаясь на выход своей матери за вас замуж, убил ее, убил также и Молла Панаха, этого преданнейшего вам царедворца, и теперь, после пятимесячного управления им краем, при его высокомерии, с его средствами, кто может поручиться за его кротость в будущем?

— Что отец его вел борьбу, — опять стал возражать Мамед Гасан ага, — на этом были причины; что он убил свою мать в порыве юношеского негодования — это он искупил убийством убийцы своего отца с целым почти его семейством и многими другими подвигами, в числе которых его содействие убиению Ага Мухаммед-хана, изгнание им из края полчищ каджаров, по отношению к нам, стоят не на последнем плане¹.

¹ По убиении своей матери, как объяснено выше, Мамедбек долгое время находился в скитальчестве; только по отмщении за смерть своего отца, он успевает помириться с своими родственниками. Из преданий об образе его жизни легко усмотреть, что он редко когда бывал свободен от набегов и обереганий пределов своей родины. В свободное же время от этих занятий он постоянно занимался гимнастикой под музыку с двумя булавами и джигитовкою. В ту рыцарскую эпоху нашей истории, огнестрельное оружие не было так усовершенствовано и в таком количестве, как теперь, а потому Мамедбек и его нукеры одевались в панцири. Физическая сила и отвага преобладали тогда над всеми качествами, что побуждало его быть щедрым и дружелюбным к отличившимся этими достоинствами, почему все отборные люди из околных мест стекались к нему толпами. Далее, имея большой круг знакомых, от Грузии до внутренних провинций Персии, от Каспийского моря до пределов турецкой империи, в этом широком районе он постоянно рыскал с своими удальцами, то взимая дань часто с целой провинции и приводя ее жителей в покорность, то преследуя какого-нибудь самозванца хана с его приверженцами. Его удальству Ибрагим-хан одно время не мало был обязан своим союзничеством почти над целым Закавказьем и Азербейджанским наместничеством.

В подтверждение сказанного приведем из подвигов его еще следующие. Узнав о нашествии на Карабах Карадагского Мустафа-хана, Ибрагим-хан снимает осаду Нахичевани и собирается отступить. Но Калбалихан с прибывшими к нему на выручку союзниками: Хойским Джафар Кули-ханом, Балбасским Мамед Шариф-султаном и другими производит

¹ Другой убийца, Аббасбек, отправился с Садых-ханом.

— В том-то и беда, что последние подвиги его теперь у нас как бельмо на глазу, — перебил его хан, — одно из двух, как я говорил давеча: или я должен выдать его, или же отказаться от наследственного своего ханства.

— Кого вы выдаете, хан?! Разве не свинцом скорби лежит у нас на совести, что отца его убили на чужбине? По мне, если уже нельзя будет надеяться на наши силы, чтобы опять встретить каджаров, в надежде на помощь русских, которые, как говорят, в большом числе идут в Грузию, то лучше дать Мамедбеку знать об угрожающей ему опасности, дабы он мог до времени уехать куда-нибудь.

— Все это так, — ответил Фазибек, родственник хана, — но не забудьте, что когда у обезьяны вода поднимается до горла, то она детей своих подставляет под свои ноги!

— Да, да, правду говорит Фазибек, — порешило большинство, — лучше выдадим одного человека, чем накличем опять на свою голову неминуемую беду.

на карабахцев кавалерийскую атаку. Они опрокидывают кавалерию, мнут пехоту и врываются в стан. Против них выезжает Мамедбек с незначительным числом своих нукеров. Он останавливает напор врагов; в единоборстве убивает Мамед Шариф-султана и, продолжая борьбу с переменным успехом до самого вечера, наконец, принуждает их отступить. Ночью отступает и Ибрагим-хан; а Мамедбек, также с незначительным числом своих нукеров, проскакав более 100 верст, на другой день пред вечером, на берегу р. Аракс, настигает карадагцев на возвратном пути их с нашествия. Он отнимает у них всю награбленную добычу, пленных, собственные выюки Мустафа-хана и в единоборстве убивает одного из предводителей. Сафи Кулибека, а брата его, Мамед Вели-султана, выскочившего за ним на арену, поранив, берет в плен. Современник Алибек Учогланский рассказывал автору, что когда на другой день Мамедбек спросил у Мамед Вели-султана, что если ружье его было так хорошо направлено, зачем он не выстрелил, то последний ответил ему, что он, встретившись с ним глазами, убедился, что будет им убит, выстрелит ли, или нет, а потому и забыл о ружье.

В первое нашествие Ага Мухаммед-хана против него, у верховьев р. Аракс был выставлен отряд в 3000 конницы под начальством Мамедбека. Последний узнает, что Ага Муххамед-хан, перешед Аракс ниже, уже расположился станом на равнине около с. Гиндарха, откуда фуражиры его армии, напав на его дом в с. Қяхризли, сожгли его и пр. А потому он, выбрав из отряда 300 доброконных воинов, отправляется на мщение. Пред вечером они, навязав пук сена за седлами и тем выдав себя за возвращающихся с фуражировки, никем не узанные, въезжают в стан, где, побросав сено, бросаются на ошеломленных врагов. Долго бьются они с успехом, только когда персияне успевают собраться в большие скопища, они начинают отступать. Около с. Дойрана, лошадь Мамедбека падает в яму, напором снизу выносит ее оттуда. В сумерках в степи Эрги они ясными соколами бросаются на заманенных врагов и истребляют их окончательно.

1 Су мејмунун боғазына чыханда баласыны ајағынын алтына гојар— татарская поговорка. Кто знаком с нашими нравами, тому неизвестно, что поговорки имеют у нас такое же значение, какое имеют статьи закона у юристов.

И тотчас, назначив девять человек самых сильных воинов для поимки Мамедбека, когда он будет являться к хану, послали за ним нарочного.

Является Мамедбек. Кара-Демирчинский Амир Асланбек, по распоряжению Мамед Гасан-аги, предупреждает его об угрожающей ему опасности, но тот не останавливается и, оставив на дворе своих нукеров, сам в сопровождении брата своего Ханкишибека, идет к хану.

Под влиянием ли угрызений совести, или по другим причинам, но только хан не решается по предварительному уговору приказать заарестовать Мамедбека, не взирая даже на то, что сей последний, переступая границы приличия, говорит ему дерзости.

— Будь что будет! — по уходе Мамедбека говорит в раскаянии хан, — но я никогда не решусь выдать моего храброго племянника. Но беда теперь в том, что если он уже узнал о нашем намерении, то ничем нельзя будет разуверить его. Как бы то ни было, поручаю вам, Мамед Гасан ага, немедленно отправиться к нему и, по предупреждении в угрожающей ему опасности, уверить его в моем всегдашнем к нему расположении и посоветовать ему позаботиться о своей безопасности временным отъездом куда-нибудь подальше.

Но было уже поздно. Мамедбек, по выходе от хана, тотчас же выехал из Шуши, даже прибытие к нему Мамед Гасан аги за 40 верст от города в с. Туг не убедило его в доброжелательстве к нему последнего — он во всем видел западню. Оттуда он отправился в имение свое Калантарлы, на берегу р. Тертер. Таким образом, злополучность его положения вполне отразилась и на его действиях: вместо того, чтобы, по совету Мамед Гасан аги, отправиться в Грузию, враждовавшую с Персией, или даже в Россию, где бы он мог споспешествовать принятию в русское подданство Карабахского ханства, он поддается коварным уверениям бывшего соперника своего на ратном поприще, Нухинского Кер Мамед Гасан-хана. Сей последний принятием присяги успевает уверить его приближенных о том, что он обязуется выдать за Мамедбека дочь свою замуж и передать ему в управление ханство, так как, по случаю потери им зрения, враги его поднялись на него со всех сторон.

Приманка эта вполне удалась. Мамедбек, перешел р. Курру, был принят Кер Мамед-ханом вполне согласно с его обещанием. Но на шестой день, во время приготовления к мнимой свадьбе, по приказанию слепца-хана, его заарестовали предательским образом и завладели находившимися при нем сокровищами¹. Затем, заковав его в кандалы, с сильным конво-

¹ Как известно, все восточные завоеватели, не имея надежной оседлости, всегда имеют при себе свои драгоценности. На этом основании, по

ем отравили к кровному врагу его Ширванскому Мустафхану, который в отмщение за убийство Мамедбеком отца его, братьев и других родственников, предал его бесславной смерти¹.

V

Так как о самостоятельности Карабахского ханства более уже нельзя было и помышлять, то в Шуше сановники ханства, забравшие по старости лет хана все дела управления в свои руки, разделились на две враждебные партии: одна из них, в ожидании русского вмешательства в дела Закавказья, ни в каком случае не хотела подчиниться Персии; другая же, напротив, радуясь, что сбылась с рук одного из противников своих в лице Мамедбека, всеми мерами старалась угодить персидскому владыке. На этот раз, склонив на свою сторону и хана, восторжествовала персидская партия. Ее представители, Мирзалибек, Фазибек и другие, во исполнение воли Фатали-шаха, вытребовав от Нухинского хана постельничьего Сафар Али¹, подковав его, как куют лошадей, по вниманию к тому, что он отправляется в дальнюю дорогу, и убрав доро-

завладении резиденцией Ага Мухаммед-хана, Мамедбек нашел в ней несметные сокровища, заключавшиеся в драгоценных камнях, благородном металле, шаях, оружии и пр. Эти драгоценности, за исключением переданных им братьям и сестрам своим и Ибрагим-хану, закопаны были в Шуше, в окрестностях города на горе Кирс, а остальные находились при нем; в Калантарлы, как слышали мы от очевидцев, он прибыл с 80-тью вьюками. По поводу закапывания Мамедбеком этих сокровищ, в народе говорят, что он операцию эту заставлял исполнять армян и потом убивал их. Когда мы об этом спрашивали у старожил, знавших его лично, то они, горько жалуясь на клевету, отвечали, что он действительно заставлял армян и пленных персиян с завязанными глазами выполнять эту операцию, но все это с такими предосторожностями, что никто из них не мог даже определить в какой стороне зарыл клад, но убивать он никого из них и не думал.

¹ Из множества народных песен, которые сложены по поводу его печальной кончины, приведем тут из сказания Молла Сафи Гулаблинского под псевдонимом Валех — «О перечне важнейших событий» — следующее:

Мәһәмәдбәј кими чәллад хунфәшан,
Көрмәмишди һәр кузидә бу чаһан,

Ҳејиф ки, башәдәк сүрмәди дөвран.
Кетди үрәјиндән арзуман һаны?¹

С начала бытия мир не видал такого человека,
Который храбростью затмить мог Мамедбека:
Как жаль, что он не дожид до конца
И с злобою в груди предстал пред своего Творца!

² То, что Сафар Али заарестованного везли из Нухи, рассказывал нам очевидец, житель кочевья «Имам Кули Бейли» Ахверди-киши.

гими парчами искалеченные останки Ага Мухаммед-хана, отправили их с раболепным почетом в Тегеран. Спустя несколько времени по желанию того же владыки с еще большим почетом отправили и ханского сына Абульфет-хана в аманаты, а ханскую дочь Ага-Бегим-агу ему в супруги [31]. Для полнейшего же угождения шаху, стали чеканить в Шуше на имя его серебряную монету 30-копеечного достоинства (сагибкыран). В воздаяние за такое ревностное усердие к исполнению вожденнейших желаний своих, Фатали-шах отблагодарил хана предоставлением в его пользование, кроме доходов с Карабахского ханства, и доходов с Карадагского ханства.

Так протекло время без особенных переворотов для Карабаха до 1804 г. Но за это время по соседству совершились весьма важные события, имевшие непосредственное влияние на образ мыслей Карабахского хана и его сановников.

Грузия, уже давно страдавшая от набегов и нашествий соседственных держав и народов, всякий раз при удобном случае желала присоединиться к России, как единой державе. Если это желание ее не осуществлялось до того времени, то препятствием тому более всего служило то, что между Россиею и Грузиею находились независимые воинственные племена черкесов, чрез территорию которых нелегко было подать им руку помощи. С занятием же в то время русскими войсками всего пространства северных предгорий Кавказа им легко было переходить и хребет Кавказских гор, и поэтому грузины, после последнего разгрома Ага Мухаммед-ханом их столицы, успели достигнуть своего желания сделаться подданными могущественного русского императора; русские войска заняли Тифлис, и военачальники их распорядились оберегать пределы Грузии от вражеских нашествий.

Федеративное, на манер швейцарских контонов, устройство лезгинских обществ в Дагестане и существование независимых обществ на началах равенства членов, много способствовали как развитию в среде их гражданственности, так и совокупному отпору общим усилиям чуждых нашествий. Так, ни орды Чингиз-хана, ни Теймура, ни Османов, ни Надира не покорили их своему деспотизму. В силу этих преданий и объясненного внутреннего превосходства их по сравнению с соседственными народами, лезгины присваивали себе гегемонию во всем Кавказском крае. А потому, когда они узнали о занятии Тифлиса русскими войсками, то собрались в большом числе и под предводительством Уммай-хана Аварского, вторглись в пределы Грузии с намерением прогнать или истребить русских окончательно. Узнав о том, генерал Лазарев выступил к ним навстречу и в кровопролитном сражении, несмотря на численное превосходство лезгин, опрокинул их [32]. Затем,

главнокомандующий русскими войсками, князь Цицианов¹, вторично наказал лезгин и разрушил оплот их—Белоканы [33]. Очередь дошла до Гянджинского Джавад-хана, давшего пристанище лезгинским хищникам, который, хотя до того изъяслял готовность на подданство, но впоследствии, обольщенный персидскими агентами, посулившими ему скорую помощь из Персии, стал готовиться к отпору. Князь Цицианов осадил его в крепости Гянджа (ныне Елисаветполь) и, после месячной осады, штурмом (3 января 1804 г.) взял крепость, причем был убит и сам злосчастный хан.

Почти в то же время Эриванский и Нахичеванский правители, Мамед-хан и Калбали-хан, за что-то провинившиеся пред персидскими властями, заперлись в крепости Эривани и просили князя Цицианова поспешить к ним на выручку. Но когда сей последний весною того же года с значительными силами подступил к Эривани, то они почему-то изменили своему обещанию и призвали к себе на помощь персидского наследного принца Аббас Мирзу, Фатали-хан, вероятно, не желая уступить славу верной победы своему сыну, с многочисленной армиею прибыл за Аббас Мирзою. Такая разрядка не могла быть предусмотрена князем Цициановым и, так как доставка провианта для русского войска была сопряжена с большими трудностями, то он после нескольких кровавых столкновений отступил в Грузию. Но в этом первом столкновении русских с персиянами сделался для всего края очевидным тот знаменательный факт, что даже силами всей Персии шах и наследник его не могли преодолеть сравнительно малое число русского отряда, который не только с бою взял у них целый лагерь, но в виду их долгое время осаждал Эривань.

По этим обстоятельствам, партия Мамед Гасан аги в Карабахе, симпатизировавшая русским, взяла верх. При этом нужно заметить, что, по мнениям персидских военачальников того времени и самого шаха в том числе, город Шуша, как неприступная крепость, считался ключом Закавказья для персиян и воротами в Персию для русских. Хотя Фатали-шах, кроме родства своего с Ибрагим-ханом, имел еще в своих руках заложником и сына его Абульфета, которого держал в большом почете, однако же и после всевозможных угождений хану он не мог настоять на занятии Шуши персидским гарнизоном; а потому единственным средством оставалось ему посредством интирг через Абульфета, завладеть таким важным пунктом. Так и поступил Фатали-шах. На возвратном пути своем из похода против князя Цицианова в Эривань, он оставил Абульфет-хана с сильным отрядом войска, как для отвоевания в свое ведение наследственной части Карабахского хан-

ства, так и, в случае удачи, для дальнейших действий. В первом легко успел Абульфет, завладев частью нынешнего Зангезурского уезда и вскоре затем зимою, когда хан в сопровождении Мамед Гасан аги и других был в с. Туге, он, извещенный о том своими сторонниками, с сильным отрядом бросился завладеть персоною хана и заарестовать Мамед Гасан агу. Но на беду его ночью к хану подоспели с сильными отрядами конницы и пехоты сыновья его, Мехти Кули-хан и Ханлар ага. Ничего этого не подозревая, Абульфет-хан с своими персиянами на другой день, с рассветом подступил к Тугу и распорядился обступить его со всех сторон. Но когда завязалось дело и персияне везде встретили сильный отпор, то они начали отступать и в таком беспорядке, что сам Абульфет-хан с несколькими десятками всадников едва успел перебраться на ту сторону Аракса, а его лагерь и багаж со множеством пленных достались победителям.

После такой развязки Мамед Гасан ага с своею партией уже окончательно восторжествовал. По его настоянию были посланы несколько почетных беков с письмом от хана к князю Цицианову, в котором хан, жалуясь на нечестивые замыслы персиян, изъяслял окончательное желание свое и своих сановников и подданных вступить в подданство русского императора. Ответ на это письмо был получен с одним штаб-офицером; в нем предлагалось предварительно условиться относительно времени и места заключения договора.

Таким образом, в мае месяце 1805 г., на границе ханства, в лагере на берегу р. Кюрекчай (в 20 верстах от Елисаветполя), «князь Цицианов принял от Карабахского хана присягу на верноподданство русскому императору. По заключенным условиям:

1. Ибрагим-хан Шушинский и Карабахский отказывался навсегда от всякого вассальства и зависимости от Персии или иной державы и признавал над собою одну только власть русского императора.

2. Хан обязался не иметь никаких сношений с окрестными владельцами. Полученные от них письма, более важные по содержанию отсылать на разрешение главнокомандующего, а менее важные сообщать и советоваться с особою, имеющею пребывать при Ибрагим-хане, от лица главноуправляющего в Грузии.

3. Заготовлять провиант для русских войск, назначенных в его владение, по ценам, утвержденным главнокомандующим.

4. Отвести для войск помещение и давать дрова.

5. Дорогу из Елисаветполя в Шушу сделать удобною и проезжею для ароб.

¹ У нас в народе называют его Шыпыхтур, т. е. инспектор.

6. В залог верности дать в аманаты внука от старшего сына, на всегдашнее пребывание его в Тифлисе.

7. Платить ежегодно дань в 8 000 червонцев, внося ее в 2 срока: 1-го февраля и 1-го сентября.

Взамен того ему обещано:

1. Сохранение целости его владений; потомственное, по старшинству колена, владение ханством с утверждением русского императора; сохранение во власти хана суда, расправы и доходов с владения.

2. Отправление в Шушинскую крепость 500 человек русского войска с артиллериею, назначаемого для защиты его владений.

3. Даровано знамя с русским гербом, для постоянного сохранения в доме владетельной особы; внуку его, назначенному аманатом, определено на ежедневное содержание по 10 руб. сер.» [34].

С легкой руки Ибрагим-хана и по настоянию его, туда же явился, посаженный им недавно на управление Нухинским ханством зять его, Салим-хан Шекинский и на тех же условиях с подвластным ему народом вступил в подданство русского императора. Затем также приняли подданство: Будах-султан Шурагельский — 25-го октября и Мустафа-хан Ширванский—25-го декабря того же года, и одни за другими начали являться к главнокомандующему посланцы от зааракских ханов, с предложением на тех же условиях вступить в подданство.

Гор. Шуша, 1883 г.

Ахмедбек Джаваншир.

КОММЕНТАРИИ

1. Мирза Джамал (1773(74)—1853). Автор неопубликованной рукописи «Тарихи-Карабах» на персидском языке. Происходит из знатного рода карабахских беков.

Жизнь и деятельность Мирза Джамала мало освещена в исторической литературе. В середине XIX в. известный кавказовед Адольф Берже, приступая к переводу «Тарихи-Карабах» на русский язык, вынужден был обратиться к Мирза Фатали Ахундову с просьбой сообщить ему биографические сведения о Мирза Джамале. Зная лично Мирза Джамала, М. Ф. Ахундов в то же время вошел в переписку с его сыном и, собрав достаточные сведения о нем, передал А. Берже для публикации. Из этого сообщения видно, что Мирза Джамал родился в с. Ходжалы Джаванширского участка, в семье ханской челяди Мухаммедхан бека. Отец автора Мухаммедхан бек после смерти своего отца Салифбека Минбаши стал главою Джаванширского племени, а затем комендантом (галабейи) Шушинской крепости. Получив соответствующее образование, Мирза Джамал был назначен управляющим у жены Ибрагим-хана Бике-ханум и, находясь на этой должности, был направлен на учебу в дер. Хунзах в Дагестане, где он находился 6 лет и изучал арабский язык.

После убийства Ага Мухаммед-шаха, Мирза Джамал возвратился из Дагестана и по рекомендации Бике-ханум вошел в доверие хана. Ибрагим-хан, принимая во внимание заслугу его отца, назначил Мирза Джамала секретарем-визирем всего Карабахского ханства. На этой должности Мирза Джамал находился до смерти Ибрагим-хана, выполняя эту же обязанность при генерал-майоре Мухаммед Гасан аге (командир милиции), который непосредственно подчинялся генерал-лейтенанту Небольсину.

В 1822 г., после бегства Мехти Кули-хана Карабахского секретарем которого он был, Мирза Джамал по указанию А. П. Ермолова был назначен секретарем канцелярии, где работал при П. И. Могилевском, Мадатове, Реутте и др. До-служив до 1840 г., Мирза Джамал вышел в отставку. Умер 8 апреля 1853 г.

Труд Мирза Джамала, посвященный истории Карабаха до 1813 г., т. е. до заключения Гюлистанского мирного догово-ра, богат ценными историческими фактами. Часть сочинения Мирза Джамала была переведена на русский язык и опубли-кована в газете «Кавказ» (Джамаль Джаваншир Карабаги. 1855 г., №№ 61-63, 65, 67, 69. Переиздано в той же газете в 1884 г., №№ 139, 150, 154, 166 и 167).

2. Мирза Адигезалбек (1780—1848 г.) сын Ахвердибека, из коренных карабахских беков и образованных людей своей эпохи. В 20-летнем возрасте поступив на службу к российско-му министру Ковалевскому, находившемуся в Тифлисе при грузинском царе, а затем занимая различные должности, Мирза Адигезалбек дошел до чина капитана русской армии и, сосредоточив в руках огромное состояние, в 1830 г. вышел в отставку. В последние годы своей жизни он занимал долж-ность заседателя в Карабахском провинциальном суде и бес-препятственно вмешивался во все политические дела внутри ханства. В 1845 г. Мирза Адигезалбек по поручению тифлис-кого вице-губернатора подполковника Михаила Петровича Колобакина написал историю Карабаха, под названием «Ка-рабаг-намэ», где он стремился изложить политическую исто-рию Карабаха с 1736 по 1828 г. Эта рукопись, состоящая из предисловия, двенадцати глав и автобиографии самого авто-ра, впервые опубликована на русском и азербайджанском языках в 1950 г. Институтом истории Академии наук Азербай-джанской ССР.

3. Мир-Мехти Хазани (1811—1893). Полное имя его Ахунд Саид Мир-Мехти Гашимбек оглу Мусеви Карабаги, автор произведения под названием «Китаби-тарихи-Карабаг». Ро-дился в с. Мамырлы Зангезурского уезда, позже переехал в с. Туг. Кроме знания арабского и персидского языков, Мир-Мехтибек был популярен еще как поэт, под псевдонимом «Ха-зани». «Китаби-тарихи-Карабаг» написана на популярном азербайджанском языке, но до сих пор не издана. В своем произведении автор в отличие от Мирза Джамала и Мирза Адигезалбека затрагивает некоторые экономические вопросы, а также административные разделения Карабаха ханского периода. Некоторые важные вопросы, как например, построе-ние города Шуши, арест и убийство Вагифа и другие освеще-ны более подробно, чем у предыдущих авторов.

«Китаби-тарихи-Карабаг» хранится в республиканском рукописном фонде Академии наук Азербайджанской ССР (инв. № 14).

4. Говоря «до конца прошлого столетия» надо иметь в виду конец XVIII в.

5. Предположение автора о том, что Панах-хан происхо-дит из потомков Аргун-хана (1284—1291) внука Хулаги-хана (1256—1265), не подтверждается источниками. Некоторые исследователи при выяснении происхождения племени джа-ванширов ссылаются на составителя книги «Ровзат-ус-сафа» Рзакули-хана Идаята, где написано, что «Джаванширский элат пришел из Туркестана и принадлежит племенам Ошир-хана. Ошир-хан был сыном Илдыз-хана, который являлся четвертым сыном Угуз-хана. Они именовались овшарами или афшарами. Джаванширское племя вошло в состав 120-тысяч-ной армии Хулаги-хана. В период владычества Эмир Теймура они второй раз вернулись из Рума и рассеялись в Туркестане, Гандагаре, Кабуле и в Иране. Одна из ветвей этого племени под главенством Ибрагим-Халил аги в период Сефевидов (шах Аббаса I) осталась в Карабахе и Иране. В период владыче-ства Надир-шаха вождем этой ветви был Ибрагим Халил-хан, при котором шах переселил джаванширцев в Серехс. После убийства Надир-шаха часть из племени Джаванширов пере-селилась из Серехса в Горян и навсегда осталась там. Как только Ахмед-шах Абдальский получил самостоятельность, он выселил джаванширов из Горяна в Кабул. И, наконец, Панах-хан возвратился из Кабула в Карабах и обосновал там кре-пость Шушу. (См. Ровзат-ус-Сафа, ч. IX. «Зикр халати эмир Ибрагим-хан Джаваншир», Тегеран, 1270 г. х.).

Однако в других достоверных источниках племя Джаван-шир не упоминается в числе племен существовавших в эпоху монгольского владычества. Придворный историограф шах Аб-баса I, Искендербек Мунши, составляя в 1628 г. список эми-ров, вовсе не упоминает имени джаванширских вождей и включает их в число эмиров разных племен, не принадлежа-щих к кызылбашским племенам. (См. Тарихи-алем-арайи Аб-баси. Литогр. изд., Тегеран, 1314 г. х. стр. 762).

Начиная с XVI в. в Карабахе, в частности к югу от Барды, местные правители насильно объединяли различные племена из местных азербайджанских кочевников. Это искусственное объединение разных племен вошло в историю под названием «отуз ики» (тридцать два). Среди этих племен по числу и мо-гуществу выделялось племя Джаваншир, глава которого счи-тался одновременно наследственным главою всех племен «отуз ики». В настоящее время в Имишлинском районе Азер-

байджанской ССР сохранилась небольшая деревня, носящая название Отуз ики.

6. Существуют различные варианты этих слов в разных источниках. Мирза Адигезалбек пишет: «Гаджи Челеби, возвращаясь, сказал: «Панах-хан до сих пор был подобен серебру без чеканки. Мы же пришли отчеканили это (серебро) и вернулись обратно». (См. Карабаг-намэ, Баку, 1950, стр. 54)

7. Имя этого мелика у Мирза Адигезалбека «Мелик Гуси» (См. Карабаг-намэ, стр. 55).

8. По этому поводу Мирза Адигезалбек пишет: «Когда между Надир-шахом и турецким сераскером Капрулу оглу Абдуллах-пашой разгорелась война, Мелик Аллахкули показал образцы беспримерной отваги и доблести. Надир-шах считал звание мелика для него недостаточным и приказал, чтобы отныне и знать и простонародье не называли его меликом, а называли султаном». (См. Карабаг-намэ, стр. 58).

9. Впоследствии эти мелики именовались Гюлистанскими так как в период феодальной междоусобицы они перенесли свою резиденцию в крепость Гюлистан, находящуюся в 2 верстах на юго-востоке от Гянджи, в верховьях р. Инджичай

10. Чирмых или Джермых — сокращенное название Джераберда.

11. Амир Аслан-хан, сын Ибрагим-хана, племянник Надир-шаха и один из его военачальников был правителем Тавриза и губернатором Азербайджана. (См. П. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа, ч. I. СПб. 1869, стр. 235—236).

12. По-видимому, Азад-хан Афганский. Находясь на службе у Надир-шаха, Азад-хан долгое время находился в Южном Азербайджане и после смерти Надир-шаха (1747) принял участие в феодальной войне за овладение шахской властью. В 1751 г., захватив Тавриз, Азад-хан двинулся на Эривань и встретив сопротивление грузинского царя Ираклия II (см. Г. К. Кикодзе. Ираклий II. Тбилиси, 1945, стр. 35—37), который пришел на помощь Эриванскому хану, повернул обратно. В 1756 г. Азад-хан в сражении около Мазандарана с Мухаммедом Гасан-ханом Каджаром потерпел поражение, удалился в Решт и в сражении, состоявшемся 31 января 1757 г., во второй раз потерпев поражение, скрылся в Курдистане. Позднее Азад-хан для заключения военного союза явился к Ираклию II и последний, захватив его, передал правителю Ирана Керим-хану Зенду. Азад-хан умер в ширазской тюрьме в преклонном возрасте.

13. Автор явно путает. Союз между Панах-ханом Карабахским, Кязим-ханом Карадагским, Гейдар Кули-ханом Нахичеванским и Шахверди-ханом Гянджинским был направлен не против грузинского царя Ираклия II, а против Челеби-хана

Нухинского, который по словам Мирзы Адигезал-бека, являясь полноправным и независимым правителем всего Ширвана, не считался с ханами, пренебрегал ими и, не становился с ними на почву мира и дружбы» (Мирза Адигезалбек. Ук. соч., стр. 65). Союзники встретились выше города Гянджи у местечка Кызылкая и приступили к составлению плана совместных действий против Челеби-хана. Однако грузинский царь по совету своих вельмож завлек этих ханов к себе и всех четырех взял в плен. Это событие произошло 21 марта 1752 г. (См. «Описание событий анонимной грузинской хроники. Пер. Е. С. Токайшвили. Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа, в. 21, стр. 37). Узнав об этом, Гаджи Челеби поспешно двинулся против Ираклия II и, разбив его около мавзолея Низами, освободил ханов из плена.

14. 1754 г., как дата закладки крепости Шуша, не верна. Эту неточность первым допустил Мирза Джамал, у которого год основания Шуши указан 1170 г. х. (См. Джамал Джаваншир «Карабаг». Пер. А. Берже, газ. «Кавказ» № 61—62 за 1855 г.). Эту дату указывает также Мирза Адигезалбек (см. Карабаг-намэ, стр. 82) и другие авторы по истории Карабаха. 1170 г. х. начался 26 августа 1756 г. и кончился 14 августа 1757 г. Однако имеющиеся факты ясно показывают, что в те годы крепость Шуша была известна далеко за пределами Карабаха, и иноземные захватчики один за другим стучали в ворота этой неприступной крепости. В настоящее время за неимением достоверных фактов трудно с точностью ответить на этот вопрос. Во всяком случае в 1751 г., во время осады Еревана Азах-ханом Афганским, крепость Шуша не только существовала, но там даже чеканили монету под названием «Панахабад».

15. Мысль о том, что Керим-хан Зенд (1750—1779) выдал Мехралибеку фирман об определении его правителем Карабахского ханства другими источниками не подтверждается. Нам не удалось обнаружить даже косвенное упоминание об этом фирмане. Наоборот, имеется множество фактов говорящих о том, что Керим-хан Зенд, выдав Ибрагим-хану фирман, направил его правителем Карабаха (см. А. Бакиханов. Ук. соч., стр. 131). Мирза Адигезалбек по этому поводу пишет: «Керим-хан вызвал Ибрагим Халил агу к себе, наградил его ценными подарками: мечом, разукрашенным драгоценными камнями и конем с золотой сбруей и седлом. Присвоив ему титул хана карабахского вилайета, отпустил его домой» (см. Мирза Адигезал-бек. Ук. соч., стр. 72).

16. 1174 г. х. соответствует 1760—1761 гг. Панах-хана в это время не было. Эту дату автор, по всей вероятности, заимствовал из других источников. Нам известно, что начиная с 1759 г.,

Зи манчаниги фалех сакке-фитно мибарот,
То аблахане кирифти мијани-Шише гарар.

т. е. с момента смерти Панах-хана шла ожесточенная борьба между Мехралибеком и Ибрагим Халил агою за господство в Карабахском ханстве. Точная дата смерти Панах-хана по «Эбджету» (буквенному вычислению) в форме стихов высечена на мраморном надгробье хана в Агдаме, в местечке под названием Имарет.

Последняя строчка этого текста (конец стихотворения) дает год смерти Панах-хана 1172 г. х.

قاله به دفتر رحمت نوشت تاريخش

رفيق و همدم و ي شد پناه جمله گروه¹

م=40; د=4; م=40; ه=5; و=6; ق=100; ي=10; في=80; ر=200;
ج=3; ه=5; ا=1; ن=50; پ=2; د=4; ش=300; ي=10; و=6;
ه=5; و=6; ر=200; ک=20; ل=30; م=40;

1172 г. хиджры — 1758—1759 гг.

По имеющимся данным Панах-хан умер летом 1172 г. х. и поэтому точная дата его смерти, надо полагать, 1759 г. 1172 г. х. начался 4 сентября 1758 г. и кончился 24 августа 1759 г. Стало быть, Панах-хан умер в июле или августе 1759 г., так как в июне того же года Эриванский Гусейн Алихан собирался ехать к нему в Шушу. В расходных книгах Эчмиадзинского монастыря написано, что «Гусейн Али-хан потребовал от св. престола 100 туманов, когда он собирался ездить к Панах-хану. Но когда мы умоляли его и (говорили) что не имеем, уступили нам и взяли 50 туманов. Июнь 1759 г. (См. В. М. Арутюнян. Крупные монастырские хозяйства в Армении в XVII—XVIII вв. Ереван, 1940, стр. 12).

17. Более достоверным является сообщение А. Бакиханова: «В 1199 (1785 г.) когда Фатали-хан воевал в Ширване с Агаси-ханом и с союзником его Мухаммед Гасан-ханом, Мехралибек, бежавший от своего брата Ибрагим-хана Карабахского, находился при нем. И однажды ночью, следуя из Баку в лагерь Фатали-хана, встретил Ахмедбека, сына Агаси-хана и был убит в последовавшем сражении. Фатали-хан, воспользовавшись случаем, отправил с большими почестями тело его в Карабах» (см. А. Бакиханов. Ук. соч., стр. 136).

18. Ага Мухаммед-хан выбрал это двустишие из оды ширазского поэта Сеид Мухаммеда под псевдонимом Урфи, которое гласит:

¹ В книгу прощенных вписана его смертная дата:

Круг друзей его и приближенных стал надеждой народа (см. «Иса. Азкомстариса», в. 3. Баку, 1927 г.).

19. Правильный перевод этого бейта (двустипия):

Из баллист фортуны сыплются камни бедствия,
Ты же, простофиля; заключил себя в шише (т. е. стекло).

20. Получив это двустишие, Ибрагим-хан обратился к своему визирю Молла Панах Вагифу, который тут же ответил шаху следующее:

Кер никаһдари мән анәстки, мән миданәм,
Шишәра дәр бәғәли-сәнк никаһ мидарәд.

21. Правильный перевод этого бейта:

Если сохраняющий меня тот, которого я знаю,
Стекло сбережет в объятиях камня.

22. Осада крепости Шуша иранскими войсками продолжалась 33 дня «Июль—август 1795 г. «См. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, с 1769 по 1801 г., т. II, в. II. 1902, д. № 73, стр. 93).

23. Войска Ага Мухаммед-шаха ворвались в Тифлис 12 сентября 1795 г. (См. П. Г. Бутков, ук. соч., ч. II, стр. 339).

24. Иранские захватчики увезли из Грузии, по словам царевича Давида, 3000 (см. Царевич Давид. Краткие истории о Грузии, со времен первого в ней населения. СПб, 1805, стр. 137), по П. Г. Буткову — 10 тысяч (см. Бутков). Ук. соч., ч. II, стр. 430), а по Дубровину — 30000 пленных (см. Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России. СПб, 1867, стр. 31).

25. Зубов Валериан Александрович (1771—1804), в чине генерал-майора участвовал в подавлении польского восстания 1749 г. и во время одной рекогносцировки был ранен в ногу, которую потом отняли.

26. Екатерина II умерла 6 ноября 1796 г.

27. Содом — один из пяти городов в долине Сиддим при устье р. Иордана. По библейской легенде, жители этого города отличались крайне развращенным нравом, чем навлекли на себя вместе с жителями других четырех городов гнев божий. Город был сожжен павшим с неба огнем и провалился в бездну.

28. Гоморра — город в древней Палестине, близ Мертвого моря. По библейской легенде, жители этого города тоже отличались крайне развращенным нравом, чем и навлекли на себя гнев божий. Город был сожжен павшим с неба огнем и совершенно стерт с земли.

29. Ага Мухаммед-шах был убит 11 июня 1797 г. (См. П. Г. Бутков. Ук. соч., ч. II, стр. 430).

30. Из этой исторической газели два бейта выпали:

Он велел наказать меня бедного
Но ты, спаситель бедных от тирана, взгляни.
Из болтов сделал гвозди печальный вчера кузнец.
На него, ободренного мудрой женой, взгляни.

31. Дочь Ибрагим-хана, рожденная от дочери гянджинского Джавад-хана, Тути-Бегим. Автор неопубликованных стихотворений на азербайджанском и персидском языках. После смерти Фатали-шаха в 1834 г. заперлась в мечети и, отказавшись от внешнего мира, умерла в персидском городе Гуме. Царское правительство считало ее виновницей русско-иранского конфликта.

32. Это сражение произошло на берегу р. Иоры, неподалеку от с. Какабету, 7 ноября 1800 г. Русскими войсками командовал генерал-майор Лазарев. В составе войска Уммай-хана (Омар-хана) кроме лезгин, были еще грузины, которые перешли на сторону Омар-хана под главенством царевича Александра, ярого противника царевича Иоанна. (См. Рапорт генерал-майора Лазарева генерал-лейтенанту Кноррингу от 8 и 14 ноября 1800 г. Акты Кавказской археографической комиссии, т. II, д. №№ 109 и 111, стр. 168, 170—175).

33. Поход российских войск на Джаро-Белоканы был совершен в апреле 1803 г., под командованием ген. м. Гулякова (см. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова от 17 апреля 1803 г. АКАК, т. II, д. № 1387, стр. 685).

34. Н. Дубровин. Закавказье от 1803 по 1806 г., СПб, 1866.

3474и.

Нәшријјат редакторлары *Ә. Ханбабајев, Ә. Чәфәрова*
Техники редактору *Ш. Ағајева*
Корректорлары *Р. Гасымов, Л. Нагорнова*

Чала имзаланмыш 23/III 1961-чи ил. Кағыз форматы 60×92^{1/16}. Кағыз варағи 3,25. Чап варағи 6,5. Нәс.-нәшријјат варағи 6,26. Сифариш 80. ФГ 09664. Тиражы 6500. Гимәти 40 гөл.

Азәрбајҹан ССР Елмәр Академијасы Мәтбәәси, Бақы, Фәһлә проспекти, 96.